

PROGRAM VAN UITGANGSPUNTEN

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide	5
I De christen-democratie in een nieuwe fase	7
II Grondslag en uitgangspunten	11
III Uitdaging en appèl	19
3.1 Democratie als verworvenheid en opdracht	19
3.2 Veiligheid en recht	27
3.3 Werk en welzijn	37
3.4 Milieu en rentmeesterschap	48
3.5 Naar een cultuur van verantwoordelijkheid	56
IV De missie van de politiek	65

TEN GELEIDE

Wij staan aan het begin van een nieuw tijdperk met nieuwe kansen en nieuwe vragen. Het CDA wil oog hebben voor de veranderende omstandigheden. Daarom heeft een speciale commissie zich gebogen over een actualisering van de politieke overtuiging van het CDA.

Dit Program van Uitgangspunten volgt niet de traditionele indeling in werkterreinen van de overheid. Het gaat daarentegen uit van de thema's die de komende jaren grote aandacht zullen vragen. Dat is op de eerste plaats de democratie, als verworvenheid en opdracht. Ten tweede is dat alles wat met veiligheid en recht te maken heeft. Ten derde zal het gaan om de inbreng van vrouwen en mannen in werk en welzijn. Ten vierde verdient het milieu bijzondere behandeling. En ten vijfde behandelt het Program van Uitgangspunten het streven naar een cultuur van verantwoordelijkheid.

Het is in de veranderende werkelijkheid dat de idealen van het CDA toegepast moeten worden. De toenemende invloed op de Nederlandse samenleving van de steeds hechtere Europese Unie én die van de ontwikkelingen in de wereld daaromheen zijn kenmerkend voor de moderne tijd. Daarom kent ieder hoofdstuk de drieslag van het Nederlandse, het Europese en het wereldwijde niveau.

De Commissie die tekent voor dit Program van Uitgangspunten bestaat uit:

prof.dr. P.A.J.M. Steenkamp (voorzitter), drs. W.J. Deetman (vice-voorzitter), mr. J.J.A.M. van Gennip (secretaris), mw. mr. J.E. Biesheuvel-Vermeijden, H.A. de Boer, drs. H. Borstlap, dr. B.R. Bot (adviserend), mw. drs. A.Th.B. Bijleveld-Schouten, prof.dr. J.J.J. van Dijck, drs. W.T. van Gelder, drs. G.J. Hazenkamp, mr.dr. E.M.H. Hirsch Ballin (adviserend), prof.dr. L.M. van Leeuwen, mw. mr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn, mw. mr. P.C. Lodders-Elfferich, mr. J. de Ruiters, drs. C.G.J.M. de Vet, drs. F.J.M. Werner en drs. R. van Zwol (advise-rend).

Zij werd inhoudelijk ondersteund door mr.dr. J.P. Balkenende, drs. Th.B.F.M. Brinkel, dr. A. Klink, drs. C.J. Klop, mw. mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck, drs. A.C. Wielemaker en mw. drs. M.P.C. van Gils. Voor het secretariaat droeg mw. V.J. Van Kooten zorg. De eindredactie was in handen van drs. Th.B.F.M. Brinkel en dr. A. Klink.

Prof.dr. P.A.J.M. Steenkamp (voorzitter)

Drs. W.J. Deetman (vice-voorzitter)

Mr. J.J.A.M. van Gennip (secretaris)

I DE CHRISTEN-DEMOCRATIE IN EEN NIEUWE FASE

Politiek heeft verreikende effecten op de Nederlandse samenleving en op die van Europa. Maar meer dan ooit werkt zij door op de wereld van de toekomst en op de wereld buiten Europa. Politiek verandert. Het revolutionaire jaar 1989 is het begin van een tijdperk met nieuwe kansen en nieuwe vragen. Wil het CDA een eigen bijdrage leveren aan de politiek, dan zal het oog moeten hebben voor de veranderende omstandigheden. Wil het CDA toekomstgericht zijn, dan zal het verder moeten kijken dan de gebruikelijke horizon van vier jaar, zelfs voorbij de grenzen van Europa en voorbij het einde van de eeuw. De christen-democratie staat voor een nieuwe fase.

Dat vraagt bezinning. De christen-democratie heeft twee belangrijke perioden in haar bestaan achter de rug. De eerste fase was de tijd van de emancipatie van achtergestelde bevolkingsgroepen; van het opeisen van de rechtmatige plaats van geloof en levensbeschouwing in samenleving en politiek; van de strijd tegen de sociale misstanden als gevolg van het ongebreideld kapitalisme. Deelname aan de parlementaire democratie, de opbouw van hechte partij organisaties, financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs, uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van sociale wetgeving waren de programmapunten van de christen-democratie in haar eerste fase.

Wederopbouw en vernieuwing waren de thema's van het tweede tijdperk van de christen-democratie, dat begon na de Tweede Wereldoorlog. Het waren de jaren van overgang naar een samenleving waarin de industrie de economie bepaalde, veel sterker dan de landbouw. Mensen trokken naar de steden. Nederland ontwikkelde zich tot een verzorgingsstaat, waarin de overheid geacht werd de burgers van wieg tot graf een leven in welzijn en welvaart te garanderen. De internationale omstandigheden veranderden. Nederland raakte steeds sterker geïntegreerd in zijn Europese omgeving. De banden met de vroegere koloniën werden losgelaten. De weerstand tegen de dreiging van de Sovjet Unie eiste inspanningen. Het Atlantisch Bondgenootschap en de Europese eenwording waren de kaders voor een programma van vreedzame onderlinge verhoudingen, economische welvaart en bevordering van democratie en mensenrechten.

De christen-democratie vond in deze wisselende historische omstandigheden haar bron in het Evangelie. Telkens zoekend naar de betekenis van deze inspiratie voor haar politieke handelen heeft zij haar weg gevonden. Zo moet het ook nu gebeuren.

Het jaar 1989 staat symbool voor de fundamentele veranderingen van deze tijd. Het was het jaar waarin bleek dat machtsverhoudingen, die toch voor iedereen onveranderlijk hadden geleken, werden doorbroken. Het was de vervulling van een droom. Niet alleen in Midden en Oost Europa trouwens, maar ook in vele landen van de Derde Wereld.

Vasthouden aan gerechtigheid loont. 1989 is het jaar van de hoop. Tegelijk zijn andere krachten, die ten tijde van de Koude Oorlog onderdrukt waren, soms verergerd vrijgekomen: nationalisme, vreemdelingenhaat, machtswellust. Er zijn onverwachte mogelijkheden en risico's. Zij zul-

len de toekomst bepalen van Europa, de wereld daarbuiten en de wereld voorbij de eeuwwisseling.

De christen-democratie staat aldus voor haar derde fase. Zij zal zich wederom rekenschap moeten geven van haar positie in een sterk veranderende wereld. De betekenis van haar uitgangspunten voor deze tijd vraagt een nieuwe bezinning. De uitgangspunten stoelen op een lange traditie, met katholieke en protestantse noties als het sociaal-personalisme en solidariteit, en met staatkundige opvattingen, zoals verwoord in het subsidiariteitsbeginsel en de leer van soevereiniteit in eigen kring. Principieel wilde de christen-democratie zich niet laten leiden door de macht van het getal, maar door de autoriteit van de inspiratiebron, het Evangelie. Dergelijke noties zijn nu in het CDA verwoord in de kernbegrippen gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. Het CDA wil de mensen aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor zichzelf en voor hun naaste. Daarom legt het CDA nadruk op de betekenis van maatschappelijke verbanden en instellingen waarin ruimte is die gespreide verantwoordelijkheid gestalte te geven.

Die benadering is gefundeerd op de grondslag van het CDA. Het CDA laat zich leiden door het Goede Nieuws van God aan de mensen. Het CDA streeft naar een maatschappij waarin gerechtigheid gestalte krijgt, de mens zijn vrijheid en verantwoordelijkheid kan beleven en waarin het welzijn van allen wordt gediend. Het legt de concrete doeleinden vast in een politiek werkprogramma waarmee het zich uitdrukkelijk richt tot de gehele Nederlandse samenleving zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering. Het streven dat het CDA in zijn grondslag verwoordt, vraagt om hernieuwde toepassing in de actuele omstandigheden, want het aanzien van de Nederlandse samenleving en van de wereld ondergaat grondige verandering.

Mensen zijn in beweging gekomen. Vluchtelingen, migranten gaan op zoek naar een beter leven in andere landen. Culturen komen steeds sterker met elkaar in aanraking, soms in vreedzame dialoog, vaak in vijandige confrontatie. Het aandeel van de ouderen in de bevolking neemt toe, evenals dat van de jongeren. Daardoor neemt de behoefte aan zorg toe. Het aandeel van de beroepsbevolking wordt relatief kleiner. De Nederlandse samenleving wordt diverser wat betreft herkomst, huidskleur en culturele achtergrond van haar leden. Dit is de demografische factor.

Mensen weten meer. De voortdurende technologische vernieuwingen veranderen producten en de manier waarop producten gemaakt worden. Communicatie over grote afstanden verloopt sneller. De hoeveelheid informatie waarover mensen kunnen beschikken wordt steeds groter. Kennis neemt een voorname positie in naast de traditionele productiefactoren arbeid, kapitaal en grond. De geïndustrialiseerde samenleving verandert in een kennismaatschappij. Toegang tot technologie geeft macht en roept om normering van die macht. Dit is de technologische factor.

Mensen denken anders. Opvattingen over waarden en normen lopen verder uiteen. In Nederland is in de plaats van de dwingende zekerheid van de verzuiling een grote vrijheid gekomen voor de beleving van normen en waarden. Ontkerkelijking, grootschaligheid en welvaart hebben dit proces in negatieve zin versterkt. De stroom immigranten voegt er nieuwe religieuze opvattingen aan toe. Voor de goede werking van democratie en rechtsorde is een draagvlak nodig, een

gevoel van verbondenheid met staat en samenleving. Dat gevoel verzwakt. Dit is de factor van de normen en waarden.

Mensen merken de invloed van Europa. De grenzen binnen de Europese Gemeenschap verdwijnen. Het economische, sociale en culturele leven in Nederland verandert daardoor. De besluiten die in Brussel genomen worden, bepalen de politiek in Den Haag steeds sterker voor een groeiend aantal beleidsterreinen. Dit is de factor van de Europeanisering.

Mensen zijn wereldburgers. Gebeurtenissen van buiten Europa werken door in het dagelijks leven. Verbeterde mogelijkheden van communicatie, de migratie, de internationalisering van de economie dragen daaraan bij. Staten raken onderling sterker van elkaar afhankelijk, niet alleen in Europa, maar wereldwijd. Dit is de factor van de internationalisering.

De demografische veranderingen, de technologische vernieuwingen, de pluriformiteit in normen en waarden, de Europeanisering en de internationalisering bepalen het kader waarbinnen in de komende jaren beleid moet worden gevoerd. De verandering van de politieke omgeving is van dien aard, dat het CDA voor de opgave staat zijn politieke overtuiging opnieuw vorm te geven.

Het CDA doet dit vanuit de kernbegrippen gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. Vandaaruit wil het een antwoord geven, dat past in de heersende omstandigheden en gericht is op de toekomst. Aldus blijft, in de voortdurende dialoog met de werkelijkheid, de betekenis van de kernbegrippen levend. De christen-democratie heeft in eerdere fasen van haar ontwikkeling haar bijdrage aan politiek en samenleving geleverd. Het is aan christen-democraten van nu om verantwoord voort te bouwen op dat erfgoed. Het doel van dit Program van Uitgangspunten is: de politieke overtuiging bij de tijd te brengen en de route uit te stippelen voor de volgende fase.

II GRONDSLAG EN UITGANGSPUNTEN

Telkens zoekend naar de betekenis van het Evangelie voor de politiek heeft het CDA zijn weg gevonden. Zo moet het ook nu gebeuren. De veranderingen van deze tijd gaan diep. Vijf sectoren verdienen speciale behandeling: de democratie, de veiligheid, de welvaart, het milieu en de cultuur. Gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap zijn de bakens waardoor het CDA zich op die weg wil laten leiden.

De **democratie** is een permanente opdracht. In gevestigde democratieën dreigt onverschilligheid of zelfs wantrouwen ten opzichte van de politiek. Ook in Nederland. In nieuwe, bovennationale instellingen als de Europese Unie, is het democratisch gehalte onvoldoende. En dat, terwijl de democratie de kracht zal moeten opbrengen besluiten te nemen die ook ten goede komen aan niet-kiezers: toekomstige generaties en medemensen buiten Europa. De democratische wereldrevolutie biedt kansen voor een rechtvaardiger wereld. Maar democratie is nooit voorgoed verzekerd. De verlokking van de dictatuur is nog niet verdwenen. In landen waar de democratie net verworven is, is zij vaak nog zeer kwetsbaar door materiële, sociale of culturele achterstanden.

Voor een leven in menselijke waardigheid is **veiligheid** noodzakelijk. Die veiligheid wordt bedreigd op verschillende manieren. De doorbraken in de biotechnologie, waarvan alle gevolgen niet goed kunnen worden overzien, geven de mensen ongekeerde macht in te grijpen in de schepping. Die macht kan echter ten goede, maar ook ten kwade worden aangewend. Veiligheid betekent ook handhaving van het recht. Maar burgers voelen zich niet altijd veilig in hun directe omgeving. Dit terwijl het verdwijnen van de Europese binnengrenzen internationalisering van de misdaad zou kunnen vergemakkelijken. Veiligheid betekent niet in de laatste plaats het bewaren van vrede tussen de volkeren. Door het wegvallen van het machtsevenwicht tussen de supermogendheden krijgen regionale spanningshaarden kansen om tot uitbarsting te komen.

In Nederland zijn nieuwe grote verschillen tussen armoede en rijkdom. Financiële armoede betekent tegelijk sociale en culturele uitsluiting. Sociaal-culturele verschillen kunnen, andersom, leiden tot armoede en isolement. **Werk en welzijn** moeten gericht worden op het bevorderen van participatie en integratie. De sociale dimensie staat ook in een Europese Unie zonder grenzen onder druk, terwijl buiten deze kring de landen van Midden en Oost Europa en de ontwikkelingslanden terecht aanspraak maken op hun deel in de welvaart in de wereld. Armoede in een economische orde die door onbeperkt kapitalisme overheerst wordt mag niet onbestreden blijven.

Het verbruik van energie en grondstoffen moet naar beneden. Het dichtbevolkte Nederland doet een zwaar beroep op de natuur. Milieubescherming is een gezamenlijke taak van burgers, bedrijven en overheid. Vanuit de zorg voor **milieu en rentmeesterschap** kiest het CDA voor een ecologisch georiënteerde markteconomie: in Nederland, in Europa en wereldwijd. De hele wereld staat voor het vraagstuk van het broeikaseffect, de afbraak van de ozonlaag en de dreigende uitputting van natuurlijke hulpbronnen.

Het CDA streeft naar een **cultuur** van de verantwoordelijke samenleving. In Nederland is de cultuur sterk veranderd. Mensen zijn mondiger, welvarender en beter geïnformeerd geworden. Zij eisen inspraak en betrokkenheid. Dit is een verworvenheid, maar tegelijk een risico: normen en waarden groeien uiteen. Het wordt steeds moeilijker voor mensen om de eigen betekenis voor het geheel van de samenleving te waarderen en zich voor die samenleving in te zetten. De cultuur van de verantwoordelijke samenleving staat onder de druk vanwege overheid en commercie, die beide een dominante positie innemen.

Het CDA ziet de democratie, de veiligheid, werk en welvaart, zorgvuldig milieubeheer en het verantwoordelijkheidsgevoel als de voornaamste opdrachten voor de komende jaren geschetst. Dat vraagt om actief burgerschap.

Bron en perspectief

De actie begint waar mensen boodschap hebben aan elkaar. Mannen en vrouwen, de gemeenschappen waarin zij leven, en de overheid zijn samen onderweg. Ieder met een eigen verantwoordelijkheid. Christen-democraten geloven dat mensen bakens nodig hebben, die hen op hun trektocht richting wijzen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Het zijn geen op zich zelf staande bakens. Zij krijgen betekenis in de wisselwerking tussen het alledaagse leven, waarin ze toegepast worden, en de bron, waaruit ze voortkomen.

Die bron, dat is het Goede Nieuws dat God de mensen in het Evangelie verkondigd heeft. Onderdrukking en onrecht hebben niet het laatste woord. Ieder mens, hoe kwetsbaar ook, heeft eeuwigheidswaarde. Armoede en vervreemding zullen worden uitgebannen. Iedereen zal naar zijn of haar waarde worden geschat. Alles wordt nieuw.

Door het Evangelie wil het CDA zich laten leiden. Het biedt een perspectief, dat het verstand te boven gaat. Het is een beeld dat het bewustzijn scherpt voor de misstanden van de huidige situatie. Het laat zien dat de resultaten van politieke inzet nooit volmaakt zijn en altijd kritiek en verbetering behoeven. Maar het is ook een beeld dat zijn schaduw terug werpt. Het toont dat inzet voor een betere wereld zin heeft.

Deze boodschap richt zich tot alle mensen op alle terreinen van hun leven: het huishouden, de arbeid, de omgang met anderen buitenshuis, de deelname aan de politiek. Zij roept op om gerechtigheid te zoeken, verantwoordelijkheid waar te maken, solidair te zijn en zich als zorgvuldig rentmeester te gedragen.

Centraal in het christen-democratisch mensbeeld staat daarom de erkenning van de eigen verantwoordelijkheid van de menselijke persoon. Deze verantwoordelijkheid is niet ondergeschikt aan een maatschappelijk systeem, maar vloeit voort uit het mens-zijn zelf. De christen-democratie verwerpt daarom elke totalitaire benadering van de mens en stelt daartegenover de menselijke waardigheid en integriteit.

Iedere mens is op de eerste plaats een uniek wezen. Iedereen telt - en was altijd al geteld, de naam geschreven in de palm van Gods hand. Maar de mens is niet alleen uniek: zij of hij is in dit beeld ook gelijkwaardig aan ieder ander mens; gelijkwaardig, fundamenteel gelijk, niet hetzelfde als ieder ander. Mensen verschillen in gaven en talenten. Zij komen pas volledig tot hun recht in relatie tot anderen. Op die betrokkenheid met elkaar moeten mensen worden aangesproken. De christen-democratie verwerpt een benadering die mensen louter als losstaande individuen beschouwt of in zijn effecten die onderlinge betrokkenheid aantast en stelt daartegenover de publieke erkenning van de menselijke verbondenheid.

En tenslotte is de mens vrij, vrij om het goede te doen, maar ook vrij om te falen, en juist vanwege die keuzemogelijkheid daarvoor ook aansprakelijk.

De omstandigheden scheppen, waaronder mensen en hun maatschappelijke verbanden hun verantwoordelijkheid kunnen onderhouden, dat is de opdracht tot gerechtigheid vanwege de overheid. Die opdracht kent verschillende dimensies, die elkaar aanvullen en versterken. De eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun onderscheiden verbanden moet door de overheid gerespecteerd en beschermd worden. De overheid moet de rechtsorde handhaven en meehelpen de internationale rechtsorde op te bouwen. De overheid erkent dat de menselijke ontplooiing zich ontwikkelt in vormen van samenleven en samenwerken. Zij moet dan ook zoveel mogelijk een elementair bestaansniveau garanderen, waarbinnen burgers en hun verbanden hun verantwoordelijkheden kunnen waarmaken. Verder is het zaak dat de overheid verschillende en mogelijk botsende gerechtvaardigde belangen harmoniseert naar de maatstaf van het recht. Daarbij moet zij zo te werk gaan dat burgers en hun maatschappelijke verbanden zoveel mogelijk zelf de gevolgen van hun handelen voor de naaste en voor het natuurlijk leefmilieu in hun gedrag betrekken. Met andere woorden: hun verantwoordelijkheid moet gestalte krijgen naar de normen van solidariteit en rentmeesterschap. Door aldus waarborgen te bieden, normen te stellen en aanspraken te honoreren, treedt de overheid op als schild voor de zwakke.

De overheid beschikt over machtsmiddelen. Het is belangrijk dat die macht gespreid is en dat zij over het gebruik ervan verantwoording aflegt aan degenen die ermee te maken hebben. Regering en volksvertegenwoordiging hebben onderscheiden verantwoordelijkheden en dienen die over en weer te respecteren. Burgers en hun instellingen moeten de zekerheid hebben van bescherming van politieke rechten, vrijheidsrechten en sociale rechten. Dat is het kenmerk van de democratische en sociale rechtsstaat. Zo ontstaat een overheid die een goede dienst bewijst aan de samenleving. Het gaat hier niet alleen om de landelijke overheid. Op alle niveaus, van gemeente, provincie, rijk, Europese Unie én mondiaal, is publieke gerechtigheid de gids op die terreinen waar zich uitdagingen aandienen die om overheidsoptreden vragen.

Met **gespreide verantwoordelijkheid** wil het CDA een inrichting van de samenleving dichterbij brengen waarin mensen zorg dragen voor elkaar. Mensen dienen elk met hun eigen gaven, als verantwoordelijk persoon tot hun recht te komen. Verantwoordelijk, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving en het milieu. Gespreide verantwoordelijkheid wil zeggen dat mensen en hun maatschappelijke organisaties zich naar hun bedoeling kunnen ontplooien; dat zij kunnen liefhebben en kinderen opvoeden in het gezin; dat zij kunnen meebouwen aan de zaak op het werk; dat zij kennis kunnen bijbrengen en

vergaren in eigen scholen; dat zij het geloof kunnen vieren in de kerk. Al dergelijke gemeenschappen hebben een eigen reden van bestaan.

Dat vraagt van de overheid dat zij de bedoeling van de verschillende verbanden en instellingen in de samenleving erkent en de ruimte die zij daarvoor nodig hebben waarborgt. Als andere krachten, zoals bureaucratie, winstbejag en technocratisch denken, deze ruimte dreigen te overvleugelen, moet de overheid beschermend optreden. Zonder een samenleving die gekenmerkt wordt door gespreide verantwoordelijkheid, kunnen de grote uitdagingen van de komende jaren niet worden opgelost. De overheid zal mensen moeten stimuleren tot het dragen van verantwoordelijkheid.

De opdracht tot **solidariteit** geldt in de eerste plaats voor burgers en hun maatschappelijke organisaties. Solidariteit laat zien dat mensen boodschap hebben aan elkaar. Van de sterken mogen offers gevraagd worden voor de zwakken. Offers in de vorm van zorg en geld. Solidariteit overstijgt grenzen, zowel van de eigen sociale groep als van het eigen land. Zij is er om wille van de ander. De overheid hanteert het solidariteitsbeginsel vanuit haar eigen taak: zij garandeert de vloeren in de sociale zekerheid en roept burgers en maatschappelijke organisaties op het hunne daaraan toe te voegen. Solidariteit moet georganiseerd worden, niet door collectieve structuren die als anoniem ervaren worden, maar als zaak van sociale menselijke verhoudingen; als een zaak die in gespreide verantwoordelijkheid gedragen wordt.

Rentmeesterschap wil zeggen dat de mens zorgvuldig moet omgaan met zijn of haar omgeving. Die omvat niet alleen het natuurlijk milieu, maar ook de omgang met gaven en talenten op het gebied van wetenschap, techniek, arbeidsverdeling of cultuurvorming. Rentmeesterschap duidt op verantwoordelijkheid voor het bewaren van het milieu en van al haar bewoners: mensen, planten en dieren. De natuur is gegeven om ervan te genieten, van haar vruchten te leven, maar ook om deze mogelijkheden in tact te laten en te bewaren voor volgende generaties.

De overheid deelt in de opdracht tot rentmeesterschap. Zij moet ervoor zorgen dat de vruchten van de natuur ten goede komen aan allen. De overheid moet bevorderen dat mensen zich in gespreide verantwoordelijkheid als goed rentmeester gedragen. Maar ook voor de overheid slaat het rentmeesterschap op meer dan alleen de omgang met de natuur.

Zij zal haar eigen financiën op orde moeten hebben. In het onderwijsbeleid betekent het dat jonge mensen kansen krijgen hun gaven te ontwikkelen. In het emancipatiebeleid leidt het ertoe dat mannen en vrouwen beiden zich binnens- én buitenshuis kunnen inzetten. In de gezondheidszorg nodigt het uit tot verantwoord omgaan met de eigen gezondheid en met medische technieken.

Appèl

Mensen zijn samen onderweg. Daarbij zijn gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap voor het CDA bakens. Maar dit mogen geen vage idealen blijven.

Mensen hebben verantwoordelijkheid voor elkaar. Zij moeten daar ook individueel op aanspreekbaar zijn. De mens is geroepen om antwoord te geven op de oproep van zijn Schepper.

De sociale rechtsstaat, die het CDA voor ogen staat, kan het niet stellen zonder een draagvlak in de samenleving. Hij heeft concrete bijdragen nodig van mannen en vrouwen op het terrein van het milieu, de zorg voor de zwakkeren, dichtbij en veraf.

In de samenleving waar het CDA naar streeft is voldoende ruimte om verantwoordelijkheden op het gebied van onder andere onderwijs, zorgverlening en welzijn naar eigen inzicht en vrij van overmatige overheidsbemoediging op te pakken. Anderzijds moet de samenleving zo ingericht zijn dat burgers en instellingen zoveel mogelijk zelf met de gevolgen van hun beslissingen worden geconfronteerd. Voor vrijblijvendheid is geen plaats. Daarom wijst het CDA een samenleving af, waarin burgers gestimuleerd worden om toe te geven aan consumentisme. Evenmin wil het een maatschappij waarin de overheid burgers hun verantwoordelijkheden ontnemt.

Juist nu de moderne tijd zoveel mogelijkheden biedt om met economische middelen belangrijke problemen op te lossen, is een maatschappelijk draagvlak voor een daarop gericht beleid onmisbaar.

Wat dat meer concreet betekent voor het antwoord op de politieke uitdagingen in de komende decennia is in dit Program van Uitgangspunten aangegeven. Daarmee wordt de politieke overtuiging van het CDA weergegeven. Het CDA richt zich op het terrein van de politiek. Daar dient de overheid de voorwaarden te scheppen, zodat mensen en hun maatschappelijke organisaties hun verantwoordelijkheden kunnen waarmaken. Of zij dat ook zelf echt zullen doen, dat moet de overheid hun niet opleggen. Maar het CDA als politieke beweging doet een appèl op mensen en hun organisaties om zich door solidariteit en rentmeesterschap te laten leiden.

In de dialoog met de Bijbel komt de politieke overtuiging van het CDA tot stand. Iedereen die zich door die politieke overtuiging aangesproken voelt, is welkom en is er vervolgens op aanspreekbaar. De politieke overtuiging groeit en ontwikkelt zich verder in de wisselwerking tussen de heersende omstandigheden en de bron waaruit ze voortkomt. Zij ligt niet voor altijd vast, maar is telkens toegespitst op de vragen van de tijd. Voor die ontwikkeling van zijn politieke overtuiging is het CDA natuurlijk zelf verantwoordelijk. Maar ook anderen laten zich leiden door de Bijbel en zoeken naar de betekenis ervan voor hun terrein. Het CDA wil ook van hen leren. Daarom hecht het CDA wezenlijke betekenis aan de uitspraken en het handelen van christelijke kerken en stelt het CDA zich open voor opvattingen van andere maatschappelijke groeperingen en christen-democratische partijen en bewegingen in andere landen.

Met deze politieke overtuiging richt het CDA zich tot de gehele bevolking, zonder onderscheid. Het CDA is een volkspartij, die vertegenwoordigers uit alle sectoren van de samenleving tot zijn aanhang mag rekenen. Het is niet de behartiger van de belangen van één bepaalde bevolkingsgroep, sociale klasse of godsdienst.

ARTIKELLEN

artikel 1

Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het richt zich daarvoor met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen.

artikel 2

In antwoord op de oproep van de Bijbel krijgt de politieke overtuiging van het CDA gestalte. De voortdurende toetsing aan de Bijbel is het kenmerk van die politieke overtuiging. Die politieke overtuiging is het samenbindend element waarop een ieder in het CDA aanspreekbaar is. Dit Program van Uitgangspunten geeft uitdrukking aan deze politieke overtuiging.

artikel 3

Het CDA richt zich zonder onderscheid tot de gehele Nederlandse bevolking. In het besef dat een politieke partij een eigen verantwoordelijkheid heeft, hecht het CDA een wezenlijke betekenis aan de uitspraken en het handelen van christelijke kerken en stelt het CDA zich open voor opvattingen van andere maatschappelijke groeperingen en christen-democratische partijen en bewegingen in andere landen.

artikel 4

Het CDA zet zich in voor een samenleving waarin Bijbelse gerechtigheid kan opbloeien. In zo'n samenleving beleven mensen in vrede en vrijheid hun verantwoordelijkheid, dragen mensen zorg voor wat de Schepper heeft geschonken (rent meesterschap) en zet ieder haar of zijn talenten in naar de norm van naastenliefde (solidariteit). Het CDA erkent dat een dergelijke samenleving uit-

eindelijk een Godsgeschenk en vrucht van verzoening tussen God en mensen is.

artikel 5

Het nastreven van publieke gerechtigheid is de bijdrage die de overheid levert aan het opbloeien van Bijbelse gerechtigheid. De taak van de overheid kent verschillende dimensies, die elkaar aanvullen en versterken. De eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun onderscheiden verbanden moet door de overheid gerespecteerd en beschermd worden. De overheid moet de rechtsorde handhaven en meehelpen de internationale rechtsorde op te bouwen. De overheid erkent dat de menselijke ontplooiing zich ontwikkelt in vormen van samenleven en samenwerken. Zij moet dan ook zoveel mogelijk een elementair bestaansniveau garanderen, waarbinnen burgers en hun verbanden hun verantwoordelijkheden kunnen waarmaken.

Verder is het zaak, dat de overheid verschillende en mogelijk botsende gerechtvaardigde belangen harmoniseert naar de maatstaf van het recht. Daarbij moet zij zo te werk gaan dat burgers en hun maatschappelijke verbanden zoveel mogelijk zelf de gevolgen van hun handelen voor de naaste en voor het natuurlijk leefmilieu in hun gedrag verdisconteren. Hun verantwoordelijkheid moet gestalte krijgen naar de normen van rentmeesterschap en solidariteit. Door aldus waarborgen te bieden, normen te stellen en aanspraken te honoreren, treedt de overheid op als schild voor de zwakke.

artikel 6

De overheid is de instelling die in de samenleving recht met gezag en zonodig met dwang tot gelding moet brengen. De over-

heid is als Dienaresse Gods geroepen de samenleving te dienen naar de norm van de publieke gerechtigheid. Bij de keuze van bestuursinstrumenten om haar taak te vervullen hanteert de overheid de beginselen van soevereiniteit, subsidiariteit, rechtszekerheid, rechtsgelijkheid, doelmatigheid en doeltreffendheid.

artikel 7

Gespreide verantwoordelijkheid wil zeggen dat mensen en hun maatschappelijke organisaties zich naar hun bestemming moeten kunnen ontplooien. Het CDA gaat uit van de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen, ongeacht overtuiging, ras, geslacht, geaardheid, afkomst en/of economische positie.

Mensen zijn, **ieder** met hun eigen talenten, in de maatschappij gesteld als verantwoordelijk persoon, niet alleen verantwoordelijk voor zichzelf, maar tevens voor de medemens en voor de ontwikkeling van de samenleving en voor het natuurlijk leefmilieu.

artikel 8

De overheid erkent en beschermt de eigen verantwoordelijkheid van mensen en hun maatschappelijke organisaties overeenkomstig de eigen aard en bedoeling van de verschillende maatschappelijke sectoren en verbanden. Zij bevordert dat verantwoordelijkheden op het niveau worden gedragen waar rentmeesterschap en solidariteit het best gestalte kunnen krijgen. Allen die macht bezitten dienen over het gebruik daarvan verantwoording af te leggen aan diegenen die daarvan afhankelijk zijn.

artikel 9

Solidariteit houdt in dat nationaal en internationaal in wetgeving en beleid mensen worden aangesproken om zorg te dragen

voor elkaar, in het bijzonder de sterken voor de zwakken. In belastingen en sociale zekerheid is het draagkrachtbeginsel essentieel. Solidariteit betekent dat de overheid sociale vragen als vragen van menselijke verhoudingen aan de orde moet stellen en niet kan volstaan met organisatievormen, die als anoniem worden ervaren.

artikel 10

De wereld is door God geschapen; de mens is de beheerder en de rentmeester daarvan. Dat houdt in dat de mens de vruchten van de schepping mag gebruiken, maar het vruchtdragend vermogen intact moet laten, dat deze zo nodig worden hersteld en waar mogelijk verbeterd en dat de verscheidenheid van biologische levensvormen zo groot mogelijk gehouden moet worden. Het betekent voorts dat de mens niet uit mag zijn op maximaal gewin voor zichzelf, maar op het nodige waarin ook anderen meedelen.

artikel 11

Ook de overheid deelt in de opdracht tot rentmeesterschap. In de sfeer van de natuur en het natuurlijk leefmilieu houdt dit in: bescherming tegen aantasting en rooibouw, waar mogelijk herstel van toegebrachte schade, bevordering van de ontwikkeling van het vruchtdragend vermogen en de zorg dat allen een elementair deel van de vruchten van de schepping toekomt - met inbegrip van onze verre naaste en de komende generaties.

Rentmeesterschap wordt eveneens betracht in het garanderen van kansen voor de ontplooiing van talenten, voor de omgang met de eigen gezondheid en de wijze waarop men de eigen kennis gebruikt. De overheid beheert vanuit een houding van goed rentmeesterschap de openbare financiën. Rentmeesterschap behelst tenslotte de oproep

aan mensen om zich ook in politieke zin in te zetten voor elkaar en de schepping.

III UITDAGING EN APPÈL

3.1 Democratie als verworvenheid en opdracht

Nimmer zijn democratie en rechtsstaat voor altijd gerealiseerde verworvenheden. Voor hun bloei en ontwikkeling is de betrokkenheid van de bevolking noodzakelijk. Alleen al daarom moet de overheid betrouwbaar zijn en de politiek duidelijk. Verdere democratisering van de besluitvorming in de Europese Unie is noodzakelijk. In internationaal opzicht is solidariteit nodig met landen waar democratie en rechtsstaat nog in opbouw zijn. De democratische wereldrevolutie van de jaren tachtig zal moeten worden benut om een democratische en rechtvaardige internationale orde tot stand te brengen.

Burgers in gevestigde democratieën kunnen verwend raken. Wat moeizaam bevochten is, geldt voor hen als vanzelfsprekend. Duidelijk blijkt dat het niet genoeg is voor een levende democratie als de bevolking goed is opgeleid, minderheden zich geëmancipeerd weten, de staatsinrichting open is en de middelen van communicatie modern zijn. Indien de burgers hun betrokkenheid laten varen, verliest de democratie haar wortels. Beslissingen blijven dan in handen van een kleine elite. En dat, terwijl de vraagstukken waar de democratie voor staat zo groot en ingewikkeld zijn, dat brede betrokkenheid noodzakelijk is.

De samenleving is ingewikkeld en grootschalig. De gevolgen van beslissingen zijn moeilijk te overzien en doen zich vaak pas op lange termijn voor. Politieke oplossingen maken een versnipperde indruk. Dat kan ontmoedigend werken en de rol die burgers zélf in het geheel spelen verhullen. Zo'n situatie kan ertoe leiden dat veel mensen zich alleen met de politiek inlaten in die gevallen, waarin hun belangen rechtstreeks geraakt worden. De politiek kan overigens zelf zo'n houding in de hand werken. Dikwijls doet zij voorkomen of uitgerekend zij gemachtigd is alle maatschappelijke problemen aan te pakken. Zij haalt daarmee verantwoordelijkheden wég bij burgers en maatschappelijke organisaties en roept zo een sfeer van vrijblijvendheid op. Nog afgezien van de overbelasting die de politiek zichzelf daarmee oplegt, doet zij afbreuk aan de inbreng en verantwoordelijkheid die burgers zelf hebben.

Geringe betrokkenheid bij de parlementaire democratie kan evenzeer voortkomen uit wantrouwen. Indien de overheid en politieke partijen telkens mooie beloftes doen die zij niet kunnen waarmaken, bevorderen zij juist dat wantrouwen. Ook de inrichting van de politieke besluitvorming en van het bestuur beïnvloedt de politieke betrokkenheid. Een onheldere taakverdeling tussen parlement en regering, politiek en ambtelijk apparaat en tussen de bestuurslagen onderling maakt de politiek ongrijpbaar. Volksvertegenwoordigers en bestuurders behoren zich juist te verantwoorden tegenover de kiezer. Parlement en regering behoren ieders eigen verantwoordelijkheid te respecteren.

Inzet voor democratie en rechtsstaat heeft steeds sterkere internationale aspecten. Problemen op het terrein van milieu, vrede, armoedebestrijding of ethiek spelen op Europees en wereldwijd niveau. Moderne communicatiemiddelen stellen de burgers daarvan op de hoogte. Maar de bur-

gers hebben meestal beperkte mogelijkheden om die ontwikkelingen te beïnvloeden. In de Europese Unie schiet het democratisch gehalte van de besluitvorming tekort. In de Verenigde Naties staat de democratie nog in de kinderschoenen. Inzet voor democratie en rechtsstaat is ook solidariteit met jonge democratieën. Die solidariteit kan met name bijdragen aan het scheppen van een klimaat waarin de democratie kan bloeien. Dat vraagt niet alleen economische en technologische samenwerking, maar ook politieke en culturele.

Democratische rechtsstaat

De christen-democratie streeft naar een samenleving waarin burgers een volwaardige inbreng kunnen hebben. Alleen in een democratie kunnen mensen hun betrokkenheid bij het staatsbestuur tot uitdrukking brengen. Een brede deelname aan het democratisch proces stelt verder culturele minderheden in de gelegenheid om hun opvattingen in de dialoog en de besluitvorming in te brengen. Bovendien zorgt de spreiding van macht ervoor dat gezagsdragers verantwoording moeten afleggen voor hun daden en keuzen. De democratie biedt een basis voor onderlinge correctie, voor een gezamenlijk kritisch zoeken naar de betekenis van het recht voor het feitelijke overheidsbeleid. Tenslotte maakt de democratische besluitvorming consensus over de inrichtingsvragen van onze maatschappij mogelijk. Een maatschappelijk draagvlak voor de noodzakelijke publieke beslissingen kan dan ontstaan. Voor dat draagvlak in Nederland is de constitutionele monarchie onder het huis van Oranje en het verplichtende erfgoed waar het voor staat van blijvende betekenis.

Het is de taak van politici om in discussie met de kiezers aan een beleid te werken dat gericht is op een rechtvaardiger samenleving. Politieke partijen ontwikkelen daarvoor samenhangende voorstellen. Zij zijn het aan zichzelf en de kiezers verplicht te laten zien welke maatstaven ze daarbij hanteren, wat de samenhang is met hun politieke overtuiging of wereldbeeld. Alleen dan is de politiek berekenbaar en onttrekt zij zich niet aan het oordeel van de kiezer. Waar het houvast bij burgers ontbreekt, moeten politieke partijen dat niet nog erger maken door de mededeling dat de tijd van grote verhalen voorbij is. Uiteraard zijn niet altijd pasklare antwoorden voor handen, maar politiek met een duidelijk profiel zoekt juist de uitdaging en neemt er geen genoegen mee achter de feiten aan te hollen of het gevoel van onmacht te weerspiegelen.

Politieke partijen horen de betrokkenheid van burgers bij de democratie te versterken. Die betrokkenheid houdt meer in dan alleen de periodieke gang naar het stemlokaal. Politieke partijen zullen burgers moeten mobiliseren door en voor partijpolitieke activiteiten. In democratisch opzicht zullen zij het voorbeeld moeten geven in de interne organisatie door de band met de regio's en door te waken voor de vorming van gesloten partij-elites. Brede scholing en kadervorming en de vernieuwing van het gedachtegoed zijn daarbij belangrijke instrumenten, alsmede een daarop afgestemd kiesstelsel.

Politiek leeft van het openlijk, breed en duidelijk afwegen van gerechtvaardigde belangen. Ook als de uitkomst voor de korte termijn pijnlijk is. Alleen zo kan de kiezer het beleid beoordelen op zijn gevolgen en het vergelijken met de eigen opvattingen. Doen politici dat niet, dan lopen zij het risico hun gezag te verspelen. Dan beschouwt de burger hen als verlengstukken van aller-

lei deelbelangen. De achterban raakt versnipperd en de communicatie met het kiezersvolk neemt af. Daarmee draagt de politiek zelf bij aan het ondergraven van het draagvlak voor democratie en rechtsstaat.

Democratie en rechtsstaat hebben de inzet van de burgers nodig. De overheid dient die inzet te stimuleren. Het is belangrijk dat zij burgers in staat stelt om zich door middel van hun organisaties actief in te zetten voor de samenleving. Het onderwijs zal jonge mensen de bagage moeten meegeven, waarmee zij ook op dit terrein hun bijdrage kunnen leveren. Dat houdt onder andere in dat daar ruime aandacht besteed wordt aan geschiedenis en staatsinrichting. In het algemeen zet de overheid bij voorkeur die instrumenten in, die burgers en hun organisaties de ruimte geven hun eigen verantwoordelijkheden waar te maken.

Voor een breed draagvlak van de democratie is inbreng vanuit culturele minderheden onontbeerlijk. Dat vraagt ruimhartige mogelijkheden voor permanent gevestigde mensen, afkomstig uit andere landen en hier ingeburgerd, om het Nederlands staatsburgerschap te verwerven. Kennis van de Nederlandse taal is natuurlijk een voorwaarde.

Kerntaken

Politiek en overheid mogen geen overmatige verwachtingen wekken bij de burgers. Vertrouwen in de overheid kan niet worden gekocht of afgedwongen, maar moet worden verdiend. Daarom mag de overheid haar ambities niet zonder overtuigende grond verbreden ten koste van andere verbanden in de samenleving. Op die terreinen waar zij wél tot optreden geroepen is, moet zij haar kerntaken betrouwbaar en met kwaliteit verrichten.

Voor het vertrouwen in de overheid is meer nodig dan de democratische rechtsstaat. Overheidsbeslissingen, ook al zijn zij democratisch gedragen, dienen niet op grond van toevallige voorkeuren en machtsposities genomen te worden, maar ter wille van de publieke zaak. Dat besef moet levend worden gehouden, ook in de wetgeving zelf. Voortdurende zorg voor doorzichtige wetgeving, openheid in de besluitvorming en toegankelijkheid tot de rechter is dan ook een vereiste.

De zorg voor doorzichtige wetgeving staat onder druk. De opbouw van de verzorgingsstaat heeft een dicht netwerk van regels in het leven geroepen. Vanwege de snelle maatschappelijke ontwikkelingen worden ze voortdurend aangepast. Ze zijn vaak technisch van aard en gedetailleerd. Men probeert vaak zijn of haar deelbelangen in die regels veilig te stellen.

Bestuurders willen veelal de ruimte om flexibel en slagvaardig te kunnen optreden. Het is verleidelijk om dan maar met kaderwetten te werken, die inhoudelijk weinig houvast bieden. Het beleid wordt daardoor onduidelijk, zowel voor de rechter als voor de burger. De rechtshandhaving stuit op problemen van overbelasting en gebrekkig draagvlak voor publieke regels. Verbetering van de kwaliteit van regelgeving is geboden. Niet in de laatste plaats door de materiële normen in de wetten zelf op te nemen. Van wetsvoorstellen zal aangetoond moeten worden dat zij echt noodzakelijk zijn, dat zij de eigen verantwoordelijkheid van burgers niet nodeloos beperken en dat zij het zelfregulerend vermogen van de samenleving bevorderen.

De zorg voor openheid in de besluitvorming vraagt van bestuurders de bereidheid om bij beslissingen duidelijk te maken wat de achterliggende beweegredenen en de concrete belangen zijn. Ook al zijn die beslissingen het resultaat van taai onderhandelen en moeizame compromissen.

De zorg voor toegankelijkheid van de rechter betekent dat de weg naar de rechterlijke macht niet verstopt mag zijn door overbelasting en door oneigenlijk gebruik van de mogelijkheden om in hoger beroep te gaan. Ook de handhaving van het recht zal meer toegesneden moeten zijn op zelfregulering in de samenleving. Hierbij wordt gedacht aan het klachtrecht, maar zeker ook aan privaatrechtelijke vormen van rechtshandhaving. Zo moet het mogelijk zijn in bepaalde omstandigheden vorderingen in te stellen bij de rechter, niet alleen als men zelf de benadeelde partij is, maar ook als er algemene belangen in het geding zijn, zoals milieubehoud.

Wanneer de overheid zich concentreert op haar kerntaken weten burgers en hun instellingen ook duidelijker waar zij zelf verantwoordelijk voor zijn. Daarom is er heldere afbakening nodig tussen de taken van de overheid enerzijds en sociale partners en maatschappelijke organisaties zoals zorginstellingen, scholen, omroepen anderzijds. Uitgangspunt daarbij is de groei naar een verantwoordelijke samenleving, die burgers en hun instellingen zoveel mogelijk confronteert met de gevolgen van hun eigen beslissingen voor bijvoorbeeld het milieu, de sociale zekerheid, de leerroute van leerlingen/studenten. Dat vergroot bovendien het inzicht in samenlevingsvraagstukken en daarmee de betrokkenheid bij de politieke afwegingen.

De oriëntatie op de kerntaken draagt ook bij aan een betere verdeling van verantwoordelijkheden tussen politiek en overheidsapparaat. Politieke beslissingen horen door regering en bestuurscolleges te worden genomen in samenspel met de vertegenwoordigende lichamen en niet door het ambtelijk apparaat of zelfstandige bestuursorganen. Het afstoten van beleidslasten of het privatiseren van activiteiten onder gelijktijdige verdichting van regels en bindende bepalingen levert niet meer op dan een verplaatsing van problemen. Zij bevorderen eerder de bestuurlijke schimmigheid dan dat zij deze bestrijden.

Democratische besluitvorming

De organisatie van de politieke besluitvorming is een onderdeel van het functioneren van de democratie. Het eerder beschreven gebrekkige enthousiasme voor de politiek is voor een deel het gevolg van een ondoorzichtige inrichting van de besluitvorming. Deze zal daarom aan de volgende criteria moeten voldoen:

- Verantwoord handelen is altijd inclusief van aard. Het verdisconteert de gevolgen van politieke keuzen, ook op lange termijn, in zijn afwegingen.
- Politieke gezagdragers en met name de volksvertegenwoordigers zullen zoveel mogelijk aangespoord moeten worden om verantwoording af te leggen aan en in contact te blijven met degenen die hen afvaardigen.

- Politieke beslissingen behoren in een open overleg tot stand te komen. Openbaarheid schept ruimte voor kritiek, het afleggen van verantwoording en een uiteindelijke beoordeling van politieke partijen en politici door de kiezer.
- Overtuigingen, politieke visies en daarvan afgeleide standpunten zullen zoveel mogelijk centraal moeten staan bij verkiezingen. Zij geven de burgers, zeker op de middellange termijn, meer houvast dan de wisselende gezichten van lijsttrekkers.
- De procedures moeten effectief en inzichtelijk beleid mogelijk maken, niet omslachtig zijn en met het oog op de rechtszekerheid binnen redelijke termijnen besluitvorming mogelijk maken.

Het CDA staat voor de democratische inrichting van de politieke besluitvorming. Maar het streeft bovendien naar een democratische inslag van de hele samenleving. Het model van de parlementaire democratie is weliswaar geen maatstaf voor alle maatschappelijke geledingen, maar burgers moeten wel de mogelijkheid hebben in hun eigen organisaties uiting te geven aan hun roeping, alsmede zorg te dragen voor hun medemens.

Het democratisch ideaal roept de overheid op de eigen verantwoordelijkheden van maatschappelijk initiatief te respecteren en te ondersteunen. Dat houdt ook ruimte in voor pluriformiteit en het recht van culturele minderheden om hun eigen organisaties in het leven te roepen. In bepaalde gevallen zullen maatschappelijke organisaties in een regio als enige elementaire diensten aanbieden. Zeker als daarvan sprake is, moeten zij een democratische inslag kennen door mogelijkheden voor inspraak en klachtenprocedures.

Het moet voor burgers en maatschappelijke organisaties duidelijk zijn welke bestuurslaag verantwoordelijk is voor welke aspecten van de overheidstaken. Het aantal bestuurslagen in Nederland zal uiteindelijk tot drie beperkt dienen te blijven. Taken moeten op een zo laag mogelijk niveau van besluitvorming ter hand worden genomen. Criterium is daarbij dat de betreffende bestuurslagen de taken naar de normen van rentmeesterschap, publieke gerechtigheid en solidariteit moeten kunnen uitoefenen. Waar het gaat om overheidsactiviteiten die het bestaansrecht van de maatschappelijke organisaties raken, zal de schaal zo groot moeten zijn, dat de pluriformiteit is gewaarborgd.

Democratie in Europa

Het CDA is voorstander van een Europese Unie. Helaas is het democratisch karakter van de Europese Unie gebrekkig. De besluitvorming verloopt ondoorzichtig en de afstand tot de burgers is groot. Bij een verdergaande Europese integratie is daarom een duidelijke afbakening van de bevoegdheden van de lidstaten en de communautaire -gemeenschappelijke- organen gewenst. De Europese Commissie heeft eigen bevoegdheden en op een aantal belangrijke punten beslist de Raad van Ministers bij gekwalificeerde meerderheid. Ten minste op die terreinen is verdere democratisering van de besluitvorming noodzakelijk. Verplaatsing van politieke beslissingen naar het Europese niveau vindt alleen plaats onder voorwaarde van versterking van de democratische controle op Europees niveau. Het ontstaan van een "Euro-elite" moet voorkomen worden. Doel van de integratie is uiteindelijk een communautaire rechtsorde waarin een Europese overheid

beschikt over duidelijk afgebakende eigen taken. Deze moet onder effectieve controle staan van het Europese Parlement, dat op de betreffende beleidsvelden medewetgevende en controlerende bevoegdheden heeft. De Raad dient uit te groeien tot een Kamer waarin de lidstaten vertegenwoordigd zijn.

Een democratisch Europa kan alleen stand houden als het op een breed draagvlak van burgers kan steunen. Hiervoor is Europese partijvorming van belang, alsmede de vorming van maatschappelijke organisaties op Europees vlak. Zo wordt ingehaakt op processen van onderlinge verstrengeling en afbraak van grenzen. Op die manier kan ook aan nieuwe Europese democratieën, die daarom vragen, de ruimte geboden worden met de vereiste snelheid aan te sluiten bij de Europese Unie.

Democratische wereldorde

Een democratische wereldrevolutie heeft in de jaren tachtig plaatsgevonden. Dictaturen, die stevig in het zadel leken te zitten, moesten het veld ruimen. Er zijn nieuwe kansen voor de democratie. Democratie biedt vrijheid voor politieke meningsvorming. Die vrijheid moet wel snel door constructieve, democratische opvattingen gevuld worden voordat andere krachten zich ervan meester maken. De verlokking van de dictatuur is niet verdwenen. Nooit is democratie een voor altijd gerealiseerde verworvenheid. Allereerst zijn emancipatie van de bevolking, een hoger en eigentijds scholingspeil, toegang tot informatie en ondersteuning van democratische initiatieven onmisbaar. De democratie moet geruggesteund worden door een klimaat waarin minderheden worden gerespecteerd, waarin mensenrechten worden nageleefd, waarin de vrijheid van burgers en hun instellingen worden ondersteund, alsmede door een sterke civiele samenleving. Een "democratie" die de beginselen van de rechtsstaat met voeten treedt, heft zichzelf op.

De democratische ontwikkeling in Midden en Oost Europa en in de overige werelddelen moet actief worden ondersteund. Europa moet de helpende hand bieden aan democratische staten en bewegingen, bijdragen aan verdieping van het democratiseringsproces, culturele samenwerking stimuleren en toegang bieden tot de eigen markten. In Europa moet de Europese Unie worden verbreed. In het beleid dient tot uitdrukking te komen, dat niet etniciteit of de zogenaamde nationale identiteit de laatste horizon van de staat is, maar de publieke gerechtigheid. Alleen deze biedt immers een blijvend en duurzaam perspectief op een levende democratie, waarin het recht op volwaardige deelname aan het maatschappelijk verkeer is gewaarborgd.

Op mondiaal niveau heeft de Organisatie van de Verenigde Naties niet alleen de opdracht de mensheid te behoeden voor oorlog. Ook wil zij de omstandigheden scheppen waaronder recht en eerbied voor uit internationaal recht voortvloeiende verplichtingen kunnen worden gehandhaafd. De bevordering van de waardigheid van de mens, de democratie en de rechtsstaat vallen onder die brede opdracht. Maar de internationale rechtsorde zal ook nodig zijn voor de aanpak van een groeiend aantal taken die alleen op mondiaal niveau verricht kunnen worden. Het aantal lidstaten van de VN dat een democratische staatsvorm kent, is gegroeid. Dat moet zijn doorwerking hebben. Internationale verdragen en internationale organisaties die staan voor het respect van die normen zijn een grote steun voor al die mensen die zich inzetten voor democratisering. De Verenigde Naties zal zich steeds meer bewust moeten zijn van haar verantwoordelijkheid voor de

bevordering van het democratiseringsproces in de wereld. Dat vraagt ook om een draagvlak in de wereldgemeenschap. Een draagvlak dat niet uitsluitend gevormd moet worden door regeringen, maar waaraan ook organisaties en bewegingen met een internationale verspreiding een bijdrage kunnen leveren, zoals kerken, vakbonden, mensenrechtenorganisaties, de internationale organisaties van de grote politieke stromingen.

ARTIKELLEN

artikel 12

Rechtsstaat en democratie zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden. Het CDA staat een parlementaire democratie voor en bevordert het democratisch gehalte van de samenleving. Politieke macht behoort gespreid te zijn. Alleen in een democratie kunnen burgers hun betrokkenheid bij het staatsbestuur optimaal tot uitdrukking brengen. Respect voor minderheden en voor de eigen verantwoordelijkheden van burgers en hun organisaties is een essentieel en daarom grondrechtelijk gewaarborgd kenmerk van onze democratie. Dat bepaalt de reikwijdte van de politiek en de daarbij passende democratische besluitvorming.

artikel 13

Geen democratische partij, die de beginselen van ons staatsbestel aanvaardt, mag bij voorbaat worden uitgesloten van het dragen van regeringsverantwoordelijkheid.

artikel 14

Regering en parlement dragen binnen ons staatsbestel een onderscheiden verantwoordelijkheid. Het kabinet en de parlementsleden handelen in eigen verantwoordelijkheid zonder daarvoor opdrachten van anderen te aanvaarden.

artikel 15

Het CDA hecht aan een constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje.

artikel 16

Het CDA ziet het als een specifieke verantwoordelijkheid van politieke partijen en overheid om de betrokkenheid bij en deelname van burgers aan de politiek te bevorderen. Het is een voorwaarde voor een bloeiende democratie dat politieke partijen

aangeven welke maatstaven zij in hun politiek hanteren en welk samenhangend beleid zij willen voeren.

artikel 17

Ter wille van de geloofwaardigheid van bestuurlijk handelen en de duurzaamheid van ons democratisch stelsel zal het CDA hoge eisen stellen aan de bestuurlijke ethiek waardoor de vertegenwoordigers op allerlei niveaus in de samenleving zich laten leiden.

artikel 18

De organisatie van de politieke besluitvorming dient optimale voorwaarden te bieden voor integrale afwegingen, voor openbaarheid, voor een consistent beleid. Tevens dient optimale ruimte te worden geboden voor verantwoording van politieke visies, daaruit voortvloeiende standpunten en de gemaakte politieke keuzes door politici ten overstaan van de kiezers.

artikel 19

Het zwaartepunt van het beleid ligt bij regering en volksvertegenwoordiging. De overheid concentreert zich op haar kerntaken, honoreert de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun instellingen voluit en heeft voorkeur voor zelfregulering. Er is voortdurende zorg voor heldere en goed te handhaven wetgeving, openheid in de besluitvorming en toegankelijkheid tot de rechter.

artikel 20

Het CDA staat een staatkundig bestel voor waarin macht wordt gedeeld en waarin de verantwoordelijkheid van overheid en maatschappelijke groepen wordt onderscheiden. Hogere bestuurslagen onthouden zich van taken die op een lager niveau, gemeten naar

de maatstaf van de publieke gerechtigheid, adequaat ter hand genomen kunnen worden en werken dienovereenkomstig mee aan decentralisatie. Het aantal bestuurslagen zal in Nederland tot drie beperkt dienen te blijven.

artikel 21

Het CDA is voorstander van de Europese Unie. In die Unie moet een duidelijke afbakening komen van de bevoegdheden en verantwoordelijkheden op basis van het subsidiariteitsbeginsel voor het communautaire, nationale en regionale bestuurlijke niveau. Op elk niveau dient de besluitvorming democratisch te zijn. Het CDA bevordert dat burgers betrokken worden bij het Europees beleid. De Europese Volkspartij dient uit te groeien tot een herkenbare federatie van christen-democratische partijen die volwaardig en effectief op Europees niveau kan functioneren. Verplaatsing van politieke beslissingen naar het Europese niveau vindt alleen plaats onder voorwaarde van versterking van de democratische controle op Europees niveau. Het Uniebeleid wordt democratisch en doeltreffend gecontroleerd door een door de burgers gekozen Europees Parlement met medewetgevende bevoegdheden. De Raad dient uit te groeien tot een Kamer, waarin de lidstaten vertegenwoordigd zijn.

Het CDA zet zich in voor het totstandkomen en versterken van Europese verbanden van burgers en organisaties.

artikel 22

Het CDA ondersteunt en activeert naar vermogen die krachten in de wereld die werken aan het vestigen en versterken van de rechtsstaat en aan de opbouw van een daarbij behorend democratiemodel. De dialoog

tussen de wereldgodsdiensten is daarbij van bijzondere betekenis.

artikel 23

Het bevorderen van respect voor de rechten van de mens heeft een centrale plaats in het buitenlands beleid. Het beleid ten aanzien van ontwikkelingssamenwerking en andere vormen van internationale hulpverlening en internationale economische samenwerking dient zo te zijn ingericht, dat wordt bijgedragen aan naleving van de mensenrechten, democratisering, emancipatie en de versterking van de rechtsstaat.

artikel 24

Het CDA bevordert een internationale rechtsorde, tot stand te brengen in het kader van de Verenigde Naties. De Verenigde Naties heeft niet alleen de handhaving en bevordering van vrede en veiligheid, maar ook de bevordering van menselijke waardigheid, democratie en rechtsstaat tot opdracht. De effectiviteit van de Verenigde Naties op het terrein van de handhaving van de internationale vrede en veiligheid moet worden vergroot. De herstructurering en democratisering van de VN-organen, met name wat de samenstelling van de Veiligheidsraad betreft, dient te worden bevorderd.

3.2 Veiligheid en recht

Voor een leven in menselijke waardigheid is veiligheid noodzakelijk. Die veiligheid kan worden versterkt, maar ook bedreigd door medisch technologische ontwikkelingen, juist daar waar sprake is van kwetsbaar menselijk leven. Veiligheid is ook rechtshandhaving: dichtbij en verder weg in Europees verband. De wereld vraagt om een internationale rechtsorde, die veiligheid en vrede, respect voor de mensenrechten en ontwikkeling dichterbij brengt.

Waar het om de veiligheid van het leven gaat, staat de samenleving voor nieuwe uitdagingen. De ontwikkelingen in de medische wetenschap en technologie hebben veel waardevols gebracht. Maar zij kunnen ook zelf een situatie uitlokken waarin het in rentmeesterschap omgaan met het leven en met de gezondheid onder druk komt te staan. Verantwoordelijk omgaan daarmee duidt daarom fundamenteel niet alleen op de vrijheid om technieken toe te passen of om nieuwe onderzoeksterreinen te betreden. Het heeft vooral betrekking op de vrijheid om - op straffe van gevangenschap van de techniek - niet al het maakbare te maken.

De grote uitdagingen liggen in het ontdekken van wat verantwoord is. Niet alles wat kan, mag. Medisch-ethische vraagstukken ten aanzien van geboorte, ziekte, dood en kwaliteit van het leven zijn met de verdere ontwikkeling van de medische technologie ook gemeenschapsvraagstukken geworden. Zodra de menselijke waardigheid en dus de veiligheid niet langer verzekerd zijn, vragen zij om sturing door de overheid.

Veiligheid van het leven vraagt ook om de bestrijding van de misdaad en onrecht. Het aantal vastgestelde misdrijven en overtredingen groeit. Dat komt ten dele door de toegenomen bereidheid aangifte te doen. Op het gebied van zedendelicten komen zaken sneller aan het licht. Toch is ook de criminaliteit zorgwekkend toegenomen. De handhaving van het recht staat onder druk.

Door de democratische revolutie van 1989 heeft de veiligheid in de wereld nieuwe mogelijkheden gekregen. Aan de terreur van het Sovjetsysteem is een einde gekomen. Door het wegvallen van de schijnorde van de Koude Oorlog vragen onopgeloste en lang onderdrukte vraagstukken de aandacht. Mannen en vrouwen eisen een leven in waardigheid en veiligheid. Zij maken aanspraak op hun deel in de welvaart, in de vrijheid, in de zelfbeschikking, in de wereldgemeenschap. Waar oplossingen uitblijven, wordt het doel van de rechtvaardige internationale rechtsorde zelf ook bedreigd. Duidelijk wordt de inbreng van andere spelers op het wereldtoneel merkbaar. Wereldgodsdiensten, multinationale ondernemingen, vakbonden, mensenrechtenbewegingen hebben internationale netwerken die de verhoudingen in de wereld mede bepalen. Maar dit laatste geldt helaas ook voor criminele organisaties.

Beschermwaardigheid van leven

De mens behoort als rentmeester om te gaan met zijn gezondheid. Tegelijkertijd is een goede gezondheid niet het hoogste levensdoel. De tendens in de Westerse cultuur om gezondheid, "fitness", te cultiveren, is geen leidraad voor christen-democratisch beleid. Gezondheid is een belangrijk aspect van het welzijn, maar de zin van het leven gaat er niet in op. De kwaliteit van een

samenleving wordt niet bepaald door het aantal mensen dat lichamelijk of verstandelijk minder bedeeld is, maar door de wijze waarop de gezonden omgaan met zieken en gehandicapten.

In een rechtsstaat zijn eerbied voor en beschermwaardigheid van menselijk leven fundamentele uitgangspunten voor wetgeving. Of het nu gaat om embryo's (binnen of buiten het moederlijk lichaam) of om gehandicapt of naar het einde neigende leven. Er zijn evenwel situaties waarbij andere, zeer zwaarwegende belangen en waarden in het geding zijn. Daarvoor mag de overheid de ogen niet sluiten. Slechts in die noodsituaties kan er sprake zijn van een uitzondering op het verbod van levensbeëindigend handelen. Een adequate inspectie en rechtshandhaving ter zake - ook ten aanzien van de zorgvuldigheid waarmee beslissingen moeten worden genomen - is vereist.

Het CDA maakt zich grote zorgen over de praktijk bij de zogenaamde reageerbuisbevruchting, waarbij men veelal meer embryo's doet ontstaan dan noodzakelijk voor de behandeling. Daardoor ontstaan situaties waarin overblijvende embryo's worden vernietigd. Dit is in strijd met de waarde van het menselijk leven. De overheid bewerkstelligt daarom door regelgeving dat niet meer embryo's ontstaan dan voor de behandeling strikt noodzakelijk is. Het doen ontstaan van een embryo is slechts geoorloofd met het doel daarmee een zwangerschap tot stand te brengen. Experimenten met embryo's zijn verboden anders dan ten behoeve van het desbetreffende embryo in het kader van de beoogde zwangerschap.

De overheid staat research en onderzoekstoepassingen toe en stimuleert die. Maar dan moet zij - indien maar enigszins mogelijk - vooraf dan wel gelijktijdig de voorwaarden scheppen voor wetenschappelijk onderzoek naar de ethische vragen (die zich daarbij voordoen) en de antwoorden daarop. Zij bevordert dat onderzoekers zelf codes ontwerpen op grond waarvan zij zich rekenschap geven van de ethische aspecten van hun werk. Zo respecteert zij - ook met het oog op een breder bewustzijn van de vragen die zich hier voordoen - de verantwoordelijkheid van betrokkenen. Dit geldt met name voor die onderzoeken waarvan (nog) niet duidelijk vastgesteld kan worden in welke mate zich ethische of maatschappelijke problemen zullen voordoen. Onderzoek en de toepassing ervan moeten worden verboden als zij niet meer in dienst staan van de zorg, of in strijd zijn met de menswaardigheid van medisch handelen. Ontwikkelingen waarbij ten aanzien van research- en onderzoekstoepassingen sprake is van zuigkracht van landen met soepeler regels worden tegengegaan. Anders zou nationaal beleid niet meer adequaat zijn.

De overheid krijgt te maken met steeds meer verfijnde mogelijkheden van diagnostiek, die het abortusvraagstuk in een geheel ander kader plaatsen dan voorheen wettelijk bedoeld was; met vormen van genterapie die om een nieuwe bezinning vragen op gezondheid en de kwaliteit van het bestaan; met technologische ontwikkelingen ook, die de selectiemogelijkheden van nog ongeboren leven op basis van gezondheidscriteria doen toenemen; met nieuwe technieken, zoals embryo-"splitsing", waardoor embryo's ook op andere manier kunnen ontstaan dan door het samengaan van geslachtscellen. Al deze ontwikkelingen zijn zo ingrijpend dat een maatschappelijk draagvlak voor wetgeving van groot belang is.

Van zo'n maatschappelijke consensus is op dit moment geen sprake. Dat schept onzekerheid en verdeeldheid. Het is verleidelijk om dan maar genoeg te nemen met het beroep op het geweten. Dat mag echter voor de overheid geen alibi zijn om haar eigen verantwoordelijkheid voor normering in de geneeskunde te verschuiven naar de onderzoeks- of ziekenhuisinstellingen, naar de verpleeghuizen of de artsen, naar verpleegkundigen en de patiënten. Tegelijkertijd mag het ontbreken van maatschappelijke consensus niet leiden tot uitholling door de overheid van de verantwoordelijkheid die de directbetrokkenen voor medisch-ethische beslissingen hebben. De overheid moet naast het stellen van wettelijke normen een moreel en cultureel beraad stimuleren in de samenleving, opdat het ethisch bewustzijn levend blijft en over het medisch handelen verantwoording wordt afgelegd. Zo zullen in opleidingen en in de medische instellingen studenten, hulpverleners en onderzoekers geconfronteerd moeten worden met de diepere zin van hun handelen. Wensen van patiënten zijn niet zomaar bepalend voor het handelen van artsen. Evenmin mogen artsen patiënten beschouwen als louter werkobject.

Rechtshandhaving

Effectieve bestrijding van de criminaliteit is één van de kerntaken van de overheid. Als burgers zich niet meer veilig voelen is dat funest voor het vertrouwen in de overheid. Verscherpt beleid is nodig tegen agressieve criminaliteit zoals gewelddadige overvallen en inbraken, milieumisdrijven, fraude en de georganiseerde misdaad. Versterking van de manier waarop de overheid haar taak op dit terrein vervult is noodzakelijk. Wetgeving moet toegesneden zijn op de aard van de criminaliteit in de samenleving. De overheid moet de wettelijke middelen hebben om ook recht te kunnen spreken over verdachten die zich, bijvoorbeeld door anonimiteit of bedreigingen, aan het rechtsstelsel willen onttrekken. Daarnaast dient hulp voor slachtoffers van misdrijven onderwerp te zijn van voortdurende aandacht van de overheid.

Ten tweede moet de overheid krachtig toegerust zijn op het terrein van de hele keten van rechtshandhaving: politie, openbaar ministerie, rechtspraak, gevangeniswezen. De toerusting van de overheid in de justitiële keten moet aan eisen voldoen die rekening houden met veranderde vormen van criminaliteit, zoals agressiviteit en vernielingen, en de oprukkende georganiseerde criminaliteit.

De straf moet aanzetten tot beter gedrag en snel op de daad volgen. Als die sterk vertraagd wordt, is niet alleen sprake van botsing met het grondrecht van tijdige berechting, maar ook van verminderde geloofwaardigheid van de strafrechtspleging. Waar met criminaliteit - soms grote - financiële voordelen worden behaald, is het passend dat de wetgeving ontneming ervan mogelijk maakt.

Op de derde plaats is de rechtshandhaving niet alleen een taak van de overheid, maar ook de samenleving heeft een verantwoordelijkheid. Opvoeding, onderwijs en bedrijfscultuur, bijvoorbeeld ten aanzien van de milieuzorg, hebben een taak in de ondersteuning van de basisnormen van samenleven. Per slot van rekening is een klimaat, waarin slimmen en brutalen ongestraft het recht kunnen negeren, een smet op de cultuur.

Het sociale klimaat in de samenleving is van invloed op de mate waarin criminaliteit voorkomen kan worden. Problemen als werkloosheid, wegblijven van school of verslaving vormen de achtergrond van veel misdrijven. De aanpak daarvan vergt samenwerking van overheid, politie en maatschappelijke organisaties als scholen, buurtbewoners, welzijnsinstellingen of woningbouwcorporaties. Kwetsbare groepen moeten zich opgenomen weten in organisaties en verbanden in hun omgeving. Conducteurs, conciërges, attent winkelpersoneel kunnen op hun beurt veel potentiële delicten voorkomen. Ook vrijwilligers in de sfeer van welzijn, pleegzorg, slachtofferhulp kunnen niet worden gemist. Samen met de onmisbare taken van de overheid op het terrein van politieoptreden en de dwingende handhaving van het recht, ontstaat zo een geheel van rechts verzorging, dat de basis vormt voor een rechtvaardige maatschappij.

Europese integratie en veiligheid

Door het wegvallen van de staatsgrenzen binnen de Europese Unie wordt de rechtshandhaving ook een Europese aangelegenheid. Misdadigers zoeken lidstaten uit met de laagste straffen en de kleinste pakkans. Goede samenwerking van de Unie-lidstaten is noodzakelijk. Op die terreinen waar zich specifiek Europees beleid voordoet, zal een communautaire rechtsorde als verplichtend kader moeten gaan functioneren. De politieke verantwoordelijkheid voor de rechtshandhaving zal in toenemende mate op Europees niveau komen te liggen. Ook daar geldt de opdracht zoveel mogelijk aansluiting te zoeken bij het vermogen van de samenleving zelf tot gedragsregels te komen.

Niet alleen op het terrein van de interne veiligheid wint de Unie aan betekenis, maar ook in de internationale verhoudingen. Op de Europese Unie wordt een beroep gedaan bij de ontwikkeling van de internationale rechtsorde. Haar houding zal er één moeten zijn van openheid, solidariteit en rechtvaardigheid. Een Europese Unie die zich door die waarden laat leiden, kan de kern zijn van een nieuwe vredesstructuur in Europa. Zij zal zich principieel open moeten stellen voor die Europese landen die willen delen in die waarden en in die gemeenschap en die de kwalificatie 'democratische rechtsstaat' verdienen. Dat geldt ook voor de landen van Midden en Oost Europa, die onder het Sovjet-juk tegen hun wil van die gemeenschap uitgesloten zijn geweest.

Zij zal daarnaast een ruimhartige houding moeten aannemen in de opname van mensen die in eigen land vervolgd worden. Immigratie zal dan ook een blijvend gegeven zijn in de Europese Unie. Dat spoort des te meer aan tot economische en politieke hulp.

De Europese integratie beperkt de speelruimte voor een eigen Nederlandse buitenlandse politiek. Het gemeenschappelijke buitenlandse- en veiligheidsbeleid van de Europese Unie zal daarom onder effectieve democratische controle moeten staan. Het veiligheidsbeleid van de Unie zal de reeds bereikte vormen van samenwerking in het verband van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) en van de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) dienen te versterken. Het primaat van effectieve handhaving van vrede en veiligheid, conflictbeheersing en conflictoplossing ligt bij de Verenigde Naties. Zij dient daarbij te beschikken over adequate machtsmiddelen. Op weg naar effectieve handhaving van de vrede en veiligheid blijft de NAVO onder de huidige omstandigheden vooralsnog onmisbaar. Bij de toelating van nieuwe

leden dient de NAVO een bondgenootschap van democratische rechtsstaten te blijven. In dit licht blijft het bezit van een krijgsmacht noodzakelijk; een krijgsmacht die zowel in staat is op adequate wijze bij te dragen tot de verdediging van Nederlands en bondgenootschappelijk grondgebied, als om samen met andere landen deel te nemen aan vredesoperaties tot behoud of herstel van internationale veiligheid en stabiliteit.

Internationale rechtsorde en veiligheid

Bij de inzet voor de internationale rechtsorde is het de norm van de publieke gerechtigheid, die in de internationale verhoudingen de idealen weergeeft waar het CDA voor staat. Zij biedt ook een kader aan de hand waarvan de vele nieuwe ontwikkelingen beoordeeld kunnen worden. Centrale elementen daarin zijn:

- Het voorkomen van oorlog en het bevorderen van vreedzame betrekkingen tussen landen en volken.
- Wereldwijd respect voor de rechten van de mens. De menselijke waardigheid is principieel niet afhankelijk van de goedgunstigheid van regeringen, maar verdient internationale bescherming.
- De bestrijding van economische, sociale en culturele achterstelling. Dat vraagt hervorming van de economische verhoudingen, recht doen aan culturele verscheidenheid en bescherming van minderheden.
- Bescherming van het milieu en de voortbrengselen van de natuur. Het scheppen van de voorwaarden voor goed rentmeesterschap is een aspect van gerechtigheid.
- Bestrijding van de internationale georganiseerde misdaad.

Het CDA streeft naar een internationale rechtsorde waarin deze elementen doorwerken. De Verenigde Naties zal beter in staat moeten zijn vrede en veiligheid in de wereld te bevorderen en de oorzaken van onrecht en onvrede te bestrijden.

Oplossingen door overleg hebben de voorkeur, omdat daarvan de duurzaamste oplossingen verwacht mogen worden. Maar de Verenigde Naties zal ook strategieën moeten ontwikkelen voor andere effectieve maatregelen: van diplomatieke stappen via economische drukmiddelen tot en met gewapend ingrijpen. In het kader van de Verenigde Naties moeten criteria worden ontwikkeld voor de verhouding tussen nationale soevereiniteit en interventiemogelijkheden vanuit de wereldgemeenschap. Doeltreffende democratische controle op het reilen en zeilen in deze wereldorganisatie is onmisbaar. Daarbij moet recht worden gedaan aan demografische, economische en militaire verhoudingen.

Bouwstenen voor een internationale rechtsorde worden in belangrijke mate geleverd door regionale vormen van samenwerking. Groepen landen, die elkaar geografisch en cultureel nabij zijn, kunnen in kleinere kring beter aan de rechtsorde werken dan op wereldniveau haalbaar is. Dat vraagt een groter verantwoordelijkheidsbesef om ook conflicten binnen het kader van de eigen regio tot een rechtvaardige oplossing te brengen. Zo moeten vluchtelingen bij voorkeur in de

regio, waarin zij het sterkst verworteld zijn, worden opgevangen. Waar groepen landen niet in staat zijn zelf oplossingen tot stand te brengen is internationale betrokkenheid uit hoofde van de Verenigde Naties noodzakelijk.

Sterk is het bewustzijn van de waarde van de mensenrechten en de democratie. Ook andere opvattingen winnen aan invloed, zoals totalitaire uitingen van ideologisch of religieus fundamentalisme of nationalisme. Daarvan gaan ernstige bedreigingen uit voor democratie, mensenrechten en ontwikkeling. Alleen een consequent beleid, gericht op universele verwerkelijking van de rechten van de mens is daarop het juiste antwoord.

Er is daarnaast een groeiend bewustzijn van nationale identiteit. Dat is waardevol, waar er sprake is van herwaardering van factoren die van invloed zijn op nationale identiteit, zoals religie, taal en cultuur. Het CDA is er voorstander van dat gemeenschappen hun identiteit tot hun recht moeten kunnen laten komen. Een effectieve internationale bescherming van de rechten van minderheden, met name op de terreinen van taal, godsdienst en cultuur is noodzakelijk. Maar ook zijn nieuwe antwoorden nodig op de vraag naar zelfbeschikking tegen onderdrukkende machten in. Uitgangspunt voor het CDA is dat het zelfbeschikkingsrecht, naast andere fundamentele rechten en vrijheden, principieel een recht is dat mag worden ingeroepen tegen een onderdrukkende staat. Van de betrokkenen mag gevraagd worden dat ook zij zich richten op de beginselen van de internationale rechtsorde. Het groeiende nationale bewustzijn kan evenwel ook gevaarlijk zijn wanneer stemmingen de overhand gaan krijgen, die egoïstisch, wantrouwig, gesloten zijn naar buiten toe, en autoritair, onderdrukkend naar binnen. De christen-democratie stelt daar haar programma tegenover van bevordering van de internationale rechtsorde op basis van de normen van de publieke gerechtigheid, solidariteit, vrede.

Van andere aard is de bedreiging die uitgaat van de georganiseerde criminaliteit. De misdaadondernemingen maken gebruik van de internationalisering van verkeer en handel. Internationale handel in wapens, drugs, mensen ten behoeve van de prostitutie en in geld, dat verdiend werd met de misdaad, vormen het werkterrein van deze organisaties. De overheid moet toegerust zijn om de daaruit voortvloeiende risico's voor de samenleving het hoofd te bieden. Effectieve rechtshandhaving is echter alleen mogelijk door versterking van de internationale samenwerking.

De kleiner wordende wereld staat voor een veelomvattend vraagstuk van bewapening. Toepassing van nieuwe technologieën leidt tot verspreiding van de modernste systemen over de hele wereld, en natuurlijk vooral naar potentiële conflictgebieden. Regionale conflicten laten zien hoe in betrekkelijk korte tijd grote legermachten naar een ander gebied verplaatst kunnen worden. Dat biedt mogelijkheden voor vredesoperaties in het kader van de internationale rechtsorde. Maar er zijn ook gevaren. Relatief goedkope, over grote afstanden trefzekere wapens zijn in handen geraakt van agressieve regimes. Met de vooruitgang op het gebied van democratisering en naleving van mensenrechten in Europa verdwijnen de achterliggende oorzaken van de Koude

Oorlog en de bewapening die daarbij hoorde. Andere uitdagingen dienen zich aan, die vragen om middelen voor deelname aan vredesoperaties in internationaal verband, voor het uit elkaar houden van strijdende partijen of mogelijk zelfs voor het opleggen van vrede.

Het bezit van kernwapens kon voor het CDA alleen worden gerechtvaardigd, omdat er in het licht van de toenmalige dreiging van de Sovjet Unie geen betere middelen voorhanden waren om het uitbreken van oorlog te voorkomen. In die dreiging is nu een wezenlijke verandering opgetreden. Het is de hoogste tijd voor tegengaan van verspreiding en radicale vermindering van kernwapens. Daarvoor zijn onderhandelingen nodig, die in een sfeer van toenemende internationale veiligheid moeten leiden tot controleerbare verdragen. Het is ook hoog tijd om een wereldwijd verbod tot stand te brengen op het bezit van chemische en biologische wapens. Het streven is gericht op een wereld rechtsorde waarin kernwapens niet meer nodig zijn.

ARTIKELLEN

artikel 25

De waardigheid van de mens, de eerbied voor en de bescherming van menselijk leven zijn fundamentele van de nationale en internationale rechtsorde. Die bescherming geldt voor het leven in elk ontwikkelingsstadium of elke verschijningsvorm.

artikel 26

In de relatie tussen hulpverlener en patiënt zijn het wederzijds vertrouwen en de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het welzijn van de laatste essentieel. Patiëntenrechten dienen in het kader van deze vertrouwensrelatie te worden geplaatst.

artikel 27

Waar de overheid wetenschappelijk onderzoek(-stoepassingen) toestaat die ethische en maatschappelijke vragen oproepen, schept zij vooraf dan wel gelijktijdig de voorwaarden voor wetenschappelijk onderzoek naar die vragen en antwoorden daarop. De overheid doet recht aan de eigen verantwoordelijkheid van onderzoekers voor de implicaties van hun werkzaamheden door te stimuleren dat zij zelf codes ontwerpen die door de overheid worden getoetst, bevestigd en waar mogelijk gecontroleerd. Onderzoeken, onderzoekstoepassingen en behandelingen waardoor medicalisering domineert of die in strijd zijn met de menswaardigheid van medisch handelen, worden verboden.

artikel 28

De overheid heeft de taak bij de betrokken beroepsgroepen, bij opleidingsinstellingen, bij de organisaties in de gezondheidszorg, bedrijven en ook in de samenleving als geheel een beraad te activeren over de ethische en maatschappelijke vragen van nieuwe

ontwikkelingen van wetenschap en techniek.

artikel 29

De huidige nationale wetgeving ter wille van verantwoord wetenschappelijk onderzoek en verantwoorde onderzoekstoepassingen kan niet toereikend zijn als de regels elders soepeler zijn. Regelgeving op Europees niveau is hierbij - als tussen stap naar mondiale regelingen - noodzakelijk.

artikel 30

Ter wille van een toereikende rechtsverzorging streeft het CDA naar verbetering van de kwaliteit van wetten en regels. De regelgeving moet zoveel mogelijk aansluiten bij het zelfregulerend vermogen van burgers en instellingen en rekening houden met de mogelijkheden voor rechtshandhaving. De overheid moet krachtig toegerust zijn op het terrein van de hele keten van rechtshandhaving. Straffen moeten aanzetten tot beter gedrag. De berechting moet snel op de daad plaatsvinden. Daarnaast dient hulp voor slachtoffers van misdrijven onderwerp te zijn van voortdurende aandacht van de overheid.

artikel 31

De sociale rechtsstaat heeft een maatschappelijk draagvlak nodig. Daarom worden naast burgers maatschappelijke organisaties betrokken bij de rechtsverzorging in het algemeen en bij preventie van criminaliteit in het bijzonder.

Het betreft onder andere scholen, woningbouwcorporaties, welzijnsinstellingen, organisaties voor de arbeidsvoorziening en vrijwilligers in de sfeer van het welzijn. De dwingende rechtshandhaving geldt als exclusieve overheidstaak.

artikel 32

Waar zich binnen de Europese Unie grensoverschrijdende problemen voordoen rond de rechtshandhaving streeft de overheid naar effectieve vormen van samenwerking met andere lidstaten, dan wel - waar zich specifiek Europees beleid voordoet - zet zij zich in voor een op maat gesneden Europese rechtsorde, die als verplichtend kader fungeert voor de nationale rechtsorde. De politieke verantwoordelijkheid voor de rechtshandhaving van Europese regels zal in toenemende mate op Europees niveau komen te liggen.

artikel 33

De Europese Unie moet zich, als kern van een nieuwe vredesstructuur in Europa, laten leiden door waarden van gerechtigheid en solidariteit. Zij zal zich openstellen voor die landen die bereid en in staat zijn in die waarden en die gemeenschap te delen en die de kwalificatie 'democratische rechtsstaat' verdienen. Zij stelt zich open op ten aanzien van mensen die in eigen land slachtoffer van schending van fundamentele mensenrechten zijn, in de eigen regio niet opgevangen kunnen worden en hun toevlucht zoeken in Europa.

artikel 34

Het veiligheidsbeleid van de Europese Unie dient de reeds bereikte vormen van samenwerking in de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) en in de Noordatlantische Verdragsorganisatie (NAVO) te versterken. Het primaat van effectieve handhaving van vrede en veiligheid, conflictbeheersing en conflictoplossing ligt bij de Verenigde Naties. Zij dient daarbij te beschikken over adequate machtsmiddelen. Op weg naar effectieve handhaving van vrede en veiligheid door de

Verenigde Naties blijft de NAVO onder de huidige omstandigheden vooralsnog onmisbaar. Bij de toelating van nieuwe leden dient de NAVO een bondgenootschap van democratische rechtsstaten te blijven.

artikel 35

Het CDA zet zich in voor een wereld waarin vreedzame betrekkingen heersen tussen landen en volken, de rechten van de mens worden gerespecteerd, rechtvaardige economische verhoudingen en sociale, culturele en maatschappelijke gelijkberechtiging bestaan, het milieu wordt beschermd en de internationale criminaliteit bestreden. Het CDA streeft naar een internationale rechtsorde waarin deze elementen doorwerken.

artikel 36

Op weg naar een internationale rechtsorde ondersteunt het CDA vormen van regionale samenwerking van landen die elkaar geografisch en cultureel nabij zijn en die zich richten op de realisering van de doelstellingen van de internationale rechtsorde in kleinere kring.

artikel 37

Het bezit van een krijgsmacht, die zowel in staat is op adequate wijze bij te dragen aan de verdediging van Nederlands en bondgenootschappelijk grondgebied als deel te nemen, samen met andere landen, aan vredesoperaties tot behoud of herstel van internationale veiligheid en stabiliteit blijft noodzakelijk.

Voor een goede samenwerking op veiligheidsgebied zijn NAVO, WEU, CVSE en VN onmisbaar.

artikel 38

Het zelfbeschikkingsrecht is een recht, naast andere fundamentele rechten en vrijheden,

dat ook toekomt aan nationale gemeenschappen en dat mag worden ingeroepen tegen een onderdrukkende staat. Zelfbeschikkingsrecht kan in de eerste plaats leiden tot vorming van eigen maatschappelijke organisaties, ten tweede tot grotere regionale autonomie en in laatste instantie tot vorming van een eigen staat. De uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht moet worden genormeerd aan de beginselen van de internationale rechtsorde.

artikel 39

Het CDA zal niet berusten in de aanwezigheid van wapens voor massale vernietiging. Nederland moet zich blijven inzetten voor handhaving en versterking van de verboden op bezit en vervaardiging van chemische en biologische wapens en voor een wereldrechtsorde waarin kernwapens niet meer nodig zijn. Op weg daarheen is Nederland voorstander van het tegengaan van de verspreiding van kernwapens, van drastische maatregelen ter vermindering van de nucle-

aire arsenalen en voor het terugdringen van internationale wapenhandel.

3.3 Werk en welzijn

In de verantwoordelijke samenleving telt ieders inbreng. De bestrijding van armoede en isolement is opnieuw een sociale kwestie. Welvaart en economische groei zullen gericht moeten zijn op participatie en integratie. Solidariteit en draagkracht moeten de sociale zekerheid en de inkomensverdeling doortrekken, zodat sprake is van een sociale markteconomie.

De opbouw van de bevolking verandert. Het toenemend aantal ouderen leidt tot duurdere gezondheidszorg. Meer mensen zullen aanspraak maken op algemene ouderdomsverzekeringen. Door een ouder wordende beroepsbevolking zullen de loonkosten stijgen en de risico's van arbeidsongeschiktheid toenemen. Daarnaast zijn investeringen ten behoeve van het milieu noodzakelijk. Scherpere milieunormen zullen doorwerken in de prijzen. De productiewijze van goederen en bestedingen van consumenten dienen te veranderen. Tegelijk moet Nederland voor zijn concurrerend vermogen investeren in de infrastructuur.

Het bevorderen van integratie en participatie is bestrijding van de werkloosheid, speciaal ten behoeve van langdurig werklozen, van gedeeltelijk arbeidsongeschikten en gehandicapten. De achterstand van culturele minderheden moet worden weggewerkt. De bevordering van participatie en integratie vraagt offers, ook financieel.

Minder ontwikkelde landen binnen de Europese Unie, elders in Europa en daarbuiten zoeken hun rechtmatige plaats in de wereldgemeenschap. Solidariteit en hulp naar draagkracht roepen op tot grotere inspanningen ten behoeve van ontwikkelingssamenwerking. De Europese Unie zal haar markt moeten openstellen voor producten uit deze landen. Dat zal ongetwijfeld in sectoren als landbouw, textiel, kolen en staal negatieve gevolgen hebben voor de levensvatbaarheid van bedrijven in Europa.

Al deze uitdagingen stellen zware eisen aan de solidariteit van de samenleving en aan bevordering van publieke gerechtigheid in de veranderende internationale gemeenschap. Dat is vooral een kwestie van mentaliteit. Deze generatie mag haar nageslacht en de Derde Wereld niet opscheppen met de lasten van haar levensstijl.

Maar het aangaan van deze uitdagingen is ook een kwestie van geld. Voor sociale en culturele ontwikkeling is een solide economisch draagvlak onmisbaar. Dit betekent economische groei. Van verschillende kanten worden claims gelegd op een deel van die economische groei. Investeringen ten behoeve van milieu, technologische vernieuwing, fundamenteel onderzoek en infrastructuur zijn noodzakelijk, maar leggen beslag op het nationale inkomen. Zij concurreren met de kosten van de sociale zekerheid en andere consumptieve uitgaven. Veel van deze uitgaven zijn noodzakelijk, maar zij perken de ruimte ten behoeve van investeringen in. En als verder de sociale ambities te hoog worden gesteld doen zij het economische draagvlak geweld aan.

De slinger dreigt nu teveel naar de andere kant door te slaan. Het evenwicht raakt ook verstoord als de nadruk eenzijdig komt te liggen bij het op peil houden van het concurrerend vermogen

van bedrijven. Schade aan het milieu en aan de sociale zekerheid zou dan op de koop toe worden genomen. De eenzijdig economische integratie van de Europese binnenmarkt werkt dit in de hand. Landen, die in een vrije markt de zwakste maatstaven van solidariteit en rentmeesterschap hanteren, trekken bedrijven en investeringen aan, omdat de sociale- en milieukosten daar beperkt zijn. Wanneer landen met elkaar gaan concurreren met zo soepel mogelijke regels, ontstaat er een neerwaartse spiraal, waar de zwaksten en het milieu het slachtoffer van worden.

In deze omgeving moeten participatie en integratie vorm krijgen. In de Europese en de wereldmarkt dwingt de Nederlandse concurrentiepositie tot zorg: de collectieve lastendruk is hoog, de deelname aan betaalde arbeid laag, investeringen in technologie en infrastructuur blijven achter. De betaalbaarheid van het sociale- en het milieubeleid staan onder druk. En dat, terwijl meer dan ooit aandacht nodig is voor de echte zwakkeren in eigen land, Europa, de ontwikkelingslanden én voor de komende generaties.

Openbare financiën

De openbare financiën in de jaren negentig zullen de invloed ondergaan van het toegroeien naar de Economische en Monetaire Unie. Binnen afzienbare tijd zullen het financieringstekort en de staatsschuld op een houdbaar niveau gebracht moeten worden. De inspanningen zullen geconcentreerd moeten worden op het beperken van de collectieve lastendruk; dit mede met het oog op het verloop van de arbeidsparticipatie. De overheid heeft in de verzorgingsstaat veel taken naar zich toegetrokken en veel maatregelen genomen ten behoeve van de herverdeling van inkomens. De financiële ruimte voor investeringen is bekneld. De beloning voor het leveren van extra werkinspanning is, na aftrek van belastingen, beperkt. Veel subsidies voor financieel zwakkere groepen hebben als bijwerking, dat dezen bij verbetering van hun inkomenspositie er niet echt op vooruit gaan, omdat zij niet meer voor die ondersteunende maatregelen in aanmerking komen.

Als de overheid zich concentreert op haar kerntaken en in de uitoefening daarvan doelmatiger wordt levert zij ook een bijdrage aan de verlaging van de belasting- en premiedruk. Dat vraagt een herverdeling van financiële verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving. Burgers die de plicht hebben naar vermogen in hun onderhoud te voorzien, maatschappelijke organisaties en bedrijven zullen zoveel mogelijk zelfde kosten voor basisvoorzieningen moeten dragen. Dat moet leiden tot een beter evenwicht tussen beslissen, betalen en genieten; een beter evenwicht tussen rechten en plichten. Zo zullen de kosten voor het milieu in de prijzen moeten doorwerken in producten maar ook in middelen van vervoer. De kosten van volkshuisvesting, gezondheidszorg, studiefinanciering, werknemersverzekeringen zullen meer direct in de kring van de betrokkenen en minder door de overheid betaald worden. Misbruik en oneigenlijk gebruik van overheidsvoorzieningen wordt met kracht bestreden. Mensen zullen dan bewuster en meer gericht keuzen moeten maken.

Zij zullen zich dan meer rekenschap geven van de kosten van voorzieningen en deze minder afwentelen op de gemeenschap of op toekomstige generaties. Hierbij doen zich nieuwe uitdagingen voor. Want, ook al zou het bovenstaande leiden tot een verlaging van de collectieve lasten-

druk de kosten voor levensonderhoud nemen toe. Dit is vooral bezwaarlijk voor mensen uit de lagere inkomensgroepen. Het bieden van uitkeringen op maat kan in elk geval die personen en huishoudens helpen, die niet meer in staat zijn hun positie met betaald werk te verbeteren. Daarnaast moeten mensen meer gesteund en aangespoord worden om zich door middel van bezitsvorming, sparen en verzekeren in te dekken voor inkomensderving, huisvesting, studiefinanciering. Regelingen die het sparen ontmoedigen moeten worden afgeschaft.

De extra kosten voor het levensonderhoud ten gevolge van een terugtrekkende overheid mogen niet leiden tot te hoge looneisen. Dat zou afwenteling betekenen op bedrijven en hun rendementen. Weliswaar is dit gevaar minder zichtbaar als ondernemingen veel winst maken, maar toch is een betere besteding geboden. Die inkomsten zouden veel beter aangewend kunnen worden voor scholing, arbeidsbemiddeling, werkervaringsplaatsen en investeringen dan voor consumptieve uitgaven in de vorm van loonsverhogingen. Voor het CDA gaat werk boven inkomen. Inzake het stelsel van arbeidsverhoudingen zal de overheid de verantwoordelijkheid van de georganiseerde werkgevers en werknemers voor de arbeidsvoorwaarden respecteren en zo nodig ondersteunen. Zij stimuleert een verbreding van deze verantwoordelijkheid naar afspraken en activiteiten in de sfeer van scholing, werkgelegenheid, sociale zekerheid. Aldus scheidt de overheid in overleg met sociale partners voorwaarden voor een samenhangend arbeidsvoorwaardenbeleid, waardoor werkloosheid en arbeidsongeschiktheid kunnen worden teruggedrongen en waardoor geïnvesteerd kan worden in personeel, scholing, kinderopvang en kwaliteit van de arbeid. De richting en kosten daarvan moeten in onderlinge samenhang uitgebouwd en gefinancierd worden.

De sociale markteconomie wint verder aan kracht wanneer overheid en sociale partners er werkelijk in slagen tot duidelijke taakafbakening en onderscheiden verantwoordelijkheden te komen, dan wel nadrukkelijk effectieve samenwerkingsverbanden aangaan, zoals bijvoorbeeld in de arbeidsvoorziening. Overheidsregulering is gebaat bij duidelijke advisering van sociale partners.

Het is een taak van de overheid om de sociaal-economische kaders zo in te richten dat werkgevers en werknemers de maatschappelijke gevolgen van hun beslissingen voldoende betrekken in hun besluiten. De overheid heeft een verantwoordelijkheid voor de herverdeling van inkomens door onder andere het heffen van belastingen en het toekennen van uitkeringen. Uitgangspunten daarbij zijn rechtvaardigheid met draagkracht als richtsnoer, en daarnaast doeltreffendheid en doelmatigheid. De voordelen van de herverdeling van inkomens moeten strikt worden geconcentreerd op de minst draagkrachtigen, omdat zij anders niet in hun basisbehoeften kunnen voorzien.

De rijksoverheid financiert provincies en gemeenten en subsidieert private instellingen. Deze uitgaven zullen zoveel mogelijk gebaseerd moeten zijn op duidelijke, van tevoren vastgestelde normen en veel minder op basis van declaraties achteraf. De laatste methode spoort de overheid immers aan om gedetailleerde regels op te stellen. Daarmee beperkt zij de speelruimte van de ontvangende partijen te sterk. Budgetfinanciering en "lump-sum"-bekostiging verdienen de voorkeur. Waar mogelijk wordt het profijtbeginsel toegepast. De systemen van bekostiging moeten prikkelen tot doelmatig beheer.

Met zijn grote zee- en luchthavens is Nederland een belangrijke toegangspoort tot de markt van de Europese Unie. Wil het land die functie en de daaruit voortvloeiende werkgelegenheid behouden, dan zijn grotere investeringen in de infrastructuur noodzakelijk. Grote nadruk moet daarbij liggen op verbetering van het netwerk van openbaar vervoer in verband met het milieu en van de doorstroming van het verkeer. Investeringen in het technologiebeleid zijn nodig om de concurrentiekracht van het bedrijfsleven op peil te houden.

Sociale zekerheid

In de bestrijding van de werkloosheid heeft de overheid een belangrijke taak. Maar zij verricht deze op zodanige wijze dat de maatschappelijke betrokkenheid versterkt wordt en degenen die in de praktijk de beslissingen nemen geconfronteerd worden met de gevolgen van hun handelen. Het CDA staat een stelsel van sociale zekerheid voor:

- waarin de overheid een niveau aan bescherming organiseert dat op zichzelf toereikend is voor de betrokkenen om in de samenleving op aanvaardbare wijze te kunnen participeren;
- dat houdbaar is, ook als het conjunctureel tegenzit;
- dat zo ingericht wordt dat het ook activeert tot het weer op eigen benen staan;
- dat eenvoudig uitvoerbaar is, dus zo algemeen mogelijk, met zo min mogelijk bijzondere en uiteenlopende toepassingen en differentiaties;
- dat niet afhankelijk is van trends buiten de publieke sfeer waar de overheid geen invloed op heeft;
- dat ook op de lange duur financierbaar is;
- dat een duidelijke balans bevat tussen rechten en plichten;
- met duidelijke afspraken over verantwoordelijkheden: wie beslist, wie betaalt en wie uitvoert;
- dat voorziet in onafhankelijk toezicht.

De sociale zekerheid moet participatie en integratie bevorderen. Het personeelsbeleid van bedrijven is nog te veel gericht op de vervanging van "onrendabel" personeel en nog te weinig op het investeren in hun inzetbaarheid.

Het is dan ook erg makkelijk deze werknemers af te voeren naar de grote anonieme groep uitkeringsgerechtigden, waarvoor de kosten gedragen worden door de gemeenschap. Daarom is een verbreding nodig van het overleg over de arbeidsvoorwaarden op het niveau van bedrijven en bedrijfstakken. Het overleg zal moeten gaan over inkomen, werkgelegenheid, plannen voor scholing en omscholing, doorstroming, de afsplitsing van gecompliceerd en ongeschoold werk, de hoogte van bovenwettelijke uitkeringen, de premiedruk, technologische vernieuwing. De samenhang van sociale zekerheid met bestrijding van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid zal sterker aan het licht gebracht moeten worden. Daarom draagt de overheid de werknemersverzekeringen over aan de sociale partners.

Meer werk

Meer mensen aan het werk betekent meer bijdragen aan belastingen en premies. De overheid moet de deelname aan de arbeidsmarkt stimuleren, vooral van ouderen en partners zonder baan. Veel mensen boven de vijftig vervullen geen betaalde functie meer. Dat is ongewenst en een verspilling van ervaring en menskracht. De arbeidsmarkt moet meer recht doen aan de bekwaamheid tot werken van oudere mensen door de collectieve leeftijdsgrenzen om te zetten in gedifferentieerde regelingen. Ouderen moeten de ruimte hebben om deel te blijven nemen aan het maatschappelijk leven.

Waar vrouwen en mannen - ongeacht hun leeftijd - willen werken, moeten barrières met name in de vorm van discriminatie, gebrekkige mogelijkheden van kinderopvang of weerstand tegen herintreders worden geslecht. Dat is op de eerste plaats een verantwoordelijkheid van werkgevers en werknemers. De overheid komt op voor die mannen en vrouwen die door sociale omstandigheden geen partij zijn in het overleg over de arbeidsvoorwaarden. Zij subsidieert de kinderopvang voor degenen die niet zelf de middelen hebben om de kosten daarvan te dragen.

Onvrijwillige werkloosheid van vrouwen verdient krachtige bestrijding. Waar één van beide partners in een huishouden kiest voor zorg voor kinderen en gezin boven betaald werk moet de overheid die keuze respecteren. Het CDA ziet mensen niet als losse individuen, maar als personen die in het verantwoordelijkheid dragen voor elkaar tot hun recht komen. Niet alleen in betaald werk, maar ook in gezin en andere relaties. Zo vraagt de overheid de sociale partners om het belang van het gezinsleven mee te wegen bij het sluiten van arbeidsovereenkomsten. De keuze met betrekking tot de verdeling van betaalde arbeid en andere taken is een verantwoordelijkheid van deze samenlevingsverbanden zelf. Door belastingen en premies te heffen naar de draagkracht van het huishouden, door het verstrekken van kinderbijslag en door het meetellen van zorgjaren in pensioenen en sociale zekerheid laat de overheid aan de partners die keuzevrijheid. De zeggenschap over het huishoudensinkomen komt aan de partners gelijkelijk toe.

Het voorzien in het levensonderhoud is een verantwoordelijkheid van de mensen zelf. Het verschil tussen lonen en uitkeringen moet zodanig zijn, dat het aanmoedigt tot het verrichten van werk. Degenen die een werkloosheidsuitkering ontvangen, zullen verplicht zijn zich bij te scholen of werkervaring op te doen op straffe van een forse verlaging van de uitkering.

De toegankelijkheid van de zorg kent financiële grenzen. Juist in deze tijd waarin het aandeel ouderen in de samenleving toeneemt. Evenwicht is noodzakelijk tussen preventie, curatieve zorg en verzorging van langdurig hulpbehoevenden. Op de eigen verantwoordelijkheid van de burger wordt een maximaal beroep gedaan. De overheid moet borg staan voor een bodem in de zorg. Het basispakket omvat voor de gezondheid essentiële voorzieningen waarvan de kosten de draagkracht van burgers te boven gaan. Daarover wordt een wettelijke vastgestelde premie geheven, met betrekking waartoe het pakket en de hoogte worden bepaald door de vermijdbaar-

heid van de risico's en kosten. Voor het meerdere dragen burgers en hun organisaties een eigen verantwoordelijkheid. Voor dat deel verzekeren burgers zich aanvullend. De kwaliteit en toegankelijkheid van de zorg moeten niet beheerst worden door commerciële belangen. Met name hoogbejaarden moeten kunnen blijven rekenen op kwalitatief goede zorg.

Armoede en isolement doen zich sterk voor onder etnische minderheden. Problemen met de taal, onvoldoende opleiding en arbeidservaring, sociaal-economische achterstanden zijn de belangrijkste redenen. Ook de tweede generatie van etnische minderheden in Nederland met een in het algemeen veel betere scholing staat er slechter voor op de arbeidsmarkt dan het gemiddelde. Nieuw aangekomen vreemdelingen moeten opvangonderwijs krijgen.

Speciale faciliteiten zijn nodig ter bestrijding van taalachterstanden en voor beroepsgerichte omscholing en werkervaringsplaatsen. Discriminatie en achterstelling van minderheden moet bestreden worden. Het is met name een taak voor de sociale partners discriminatie in het bedrijf tegen te gaan en leden uit minderheden op te nemen in de verschillende geledingen van het personeel.

Een welvarend en sociaal Europa

Bij een toenemende internationalisatie van de Nederlandse economie wordt van nationale en regionale overheden een actieve en toekomstgerichte opstelling gevraagd. In een samenspel met bedrijven, opleidingsinstellingen of kenniscentra, kan de overheid bevorderen dat de marktpartijen ten aanzien van bedrijvigheid, technologie en arbeidsmarkt een samenhangend beleid voeren. Dit gaat met name op voor het midden- en kleinbedrijf. De overheid bevordert de ontwikkeling en verspreiding van kennis, mede tegen de achtergrond van de internationale concurrentie. De overheid heeft hierbij vooral een stimulerende en voorwaardenscheppende rol. Soms echter staat de politiek voor de noodzaak van concrete interventies. De Europese en internationale economische dynamiek betekent dat nationale en regionale overheden internationaal moeten denken en zich actief en alert moeten opstellen.

Dit heeft vooral betrekking op de internationale afstemming van economische beslissingen die grote gevolgen hebben voor de ontwikkeling van de 'lokale' werkgelegenheid. Europees beleid is nodig om te voorkomen dat landen hun sociale voorzieningen inperken om bedrijven aan te trekken. Dat vraagt nieuwe institutionele kaders, zowel voor sociaal beleid als voor de arbeidsomstandigheden. Ook de vormgeving van rechten op informatie en consultatie van werknemers vraagt aandacht. Natuurlijk zal dat beleid rekening moeten houden met de verschillen per lidstaat.

Een absoluut voor de hele Europese Unie geldend minimum niveau van sociale zekerheid zou met name de arme lidstaten schaden. Het Sociale Handvest is een stap in de goede richting. Ondersteuning van de achtergebleven regio's is in het algemeen meer gebaat bij goede verbindingen, overdracht van kennis en hulp bij de introductie van nieuwe technologieën, dan met financiële ondersteuning en subsidies.

Binnen de Europese Unie zullen de lidstaten de ruimte moeten houden om zelf strakkere milieunormen of sociale regelingen te hanteren. Het Europese beleid zal zoveel mogelijk moeten aansluiten bij het vermogen van consumentenorganisaties, milieubewegingen en sociale partners om zelf ordening tot stand te brengen. De Europese Unie moet ervoor waken de beginselen van de ongebreidelde vrije markt van toepassing te verklaren voor die vormen van dienstverlening op het terrein van zorgverlening, onderwijs, cultuur, die naar hun aard geen commerciële dominantie kennen. Door het landbouwbeleid meer te oriënteren op markt en milieu moet de Unie overschotten voorkomen.

Bij de hervorming van het Europese landbouwstelsel moet het beleid zo goed mogelijk worden afgestemd op bescherming van natuur en milieu. Dat omvat onder meer bos- en natuurbouw en natuurbeheer door agrariërs.

De maatschappelijke ontwikkeling van Midden en Oost Europa vraagt een enorme inspanning. Deze moet erop gericht zijn het vermogen te versterken van de desbetreffende landen om zélf de grote uitdagingen aan te gaan. Snelle sociaal-economische en ecologische ontwikkeling, alsmede het proces van democratisering in Midden en Oost Europa zijn van vitaal belang voor de volkeren in deze regio. Tegelijk zijn zij van grote betekenis voor de vrede, stabiliteit en veiligheid van Europa als geheel. Daarom verdienen de wederopbouw en herstructurering van de samenlevingen ginds actieve steun vanuit West Europa. Overdracht van kennis en kunde, bevordering van investeringen, toegang tot de gemeenschappelijke markt van de Europese Unie en in sommige gevallen directe financiële hulp zijn hiertoe dringend nodig. In de samenwerking wordt nadruk gelegd op de opbouw van een sociale infrastructuur in de vorm van een eigen verantwoordelijke samenleving. Stap voor stap zullen zij, als zij dat willen, hechter worden opgenomen in de Europese Unie.

Het doel van de ontwikkeling van Midden en Oost Europa is breder dan het scheppen van een welvarende markteconomie. Door toedoen van de communistische dictatuur zijn maatschappelijke verbanden en organisaties verdwenen. De opbouw van een sociale infrastructuur, een civiele samenleving, is daar hard nodig. Daarom zijn naast de relaties tussen de regeringen van de West- en Oost-Europese landen contacten noodzakelijk tussen mensen en maatschappelijke organisaties: vakbonden, milieubewegingen, universiteiten, mensenrechtenorganisaties, kerkelijke instellingen.

Rechtvaardige economische wereldorde

Europa raakt op economisch, sociaal- en milieuterrein steeds nauwer aangewezen op andere landen en volken. Het CDA streeft ter bevordering van de internationale publieke gerechtigheid naar een participatieve economische wereldorde. Bevordering van publieke gerechtigheid in de veranderende internationale gemeenschap is een integraal onderdeel van het Nederlandse buitenlands beleid en heeft hoge prioriteit. Het gaat daarbij om uitbanning van honger en armoede; schepping van omstandigheden waarin mensen als verantwoordelijke persoon tot hun recht kunnen komen en landen een volwaardige positie kunnen innemen in de wereldeconomie. Maar steeds duidelijker wordt dat bevordering van deze doelstellingen gepaard moet gaan met de ves-

tiging van een sociale en democratische rechtsstaat waarin de fundamentele mensenrechten worden gerespecteerd; met milieubehoud; met opvang van vluchtelingen in de regio en met vredesoperaties.

Ontwikkelingssamenwerking moet zo zijn ingericht, dat wordt bijgedragen aan het scheppen van omstandigheden waarin mensen zich als verantwoordelijk persoon kunnen ontplooiën. Dat houdt een sterke voorkeur in voor autonome maatschappij-ontwikkeling: lokale initiatieven, kerkelijke instellingen, coöperaties, vakbondswerk etc. De betrokkenen moeten zelf kiezen welke weg van economische hervormingen zij willen inslaan. Daarmee wordt een alternatief geboden voor eenzijdige concentratie op de rol van regeringen enerzijds of modieus vertrouwen in de werking van de vrije markt aan de andere kant.

Hulp moet bevorderen dat de eigen kracht van de mensen in de ontwikkelingslanden versterkt wordt. Internationale organisaties, ondernemingen en instellingen leveren eigen bijdragen aan ontwikkeling. Zij hebben medeverantwoordelijkheid ten aanzien van de versterking van die eigen kracht van samenlevingen in ontwikkelingslanden. Zij dienen richtlijnen van internationale organisaties te respecteren. Gedragscodes moeten garanderen dat multinationale ondernemingen sociale- en milieunormen respecteren, ook in arme landen die niet in de positie zijn om aan multinationals eisen te stellen.

Ontwikkelingssamenwerking als onderdeel van de internationale publieke gerechtigheid is gericht op het uitbannen van honger en armoede en op het scheppen van omstandigheden waarin mensen als verantwoordelijke personen tot hun recht kunnen komen. Zij is er tevens op gericht dat landen een volwaardige positie kunnen innemen in de wereldeconomie, alsmede op herstel en bescherming van het milieu.

Het gaat daarbij om landen en volken die niet in staat zijn op eigen kracht deze voorwaarden voor een menswaardig bestaan te scheppen. Dit vergt structurele inschakeling van vormen van particulier initiatief zowel hier als in de betrokken landen zelf. De mate van onderontwikkeling is uitgangspunt voor de keuze van landen en groeperingen die voor ontwikkelingssamenwerking in aanmerking kunnen komen. Daartoe kunnen ook landen behoren die internationaal thans niet als onderontwikkeld zijn geclassificeerd, maar dat op grond van het armoedecriterium wel zijn.

De bevordering van de internationale rechtsorde vraagt een toenemende financiële inspanning van de draagkrachtige staten in de wereld. Nederland stelt minimaal anderhalf procent van zijn netto nationaal inkomen aan middelen ter beschikking voor ontwikkelingssamenwerking en voor overige landen die nog niet in staat zijn op eigen kracht hun sociaal-economische en ecologische ontwikkeling op gang te brengen. De armste landen en groeperingen krijgen hierbij een gegarandeerde voorrangspositie, die meegroeit met onze nationale welvaart. Per kabinetsperiode worden afspraken gemaakt over additionele uitgaven voor hulp en voor andere uitgaven ten behoeve van de internationale rechtsorde. Bij hulpverlening wordt grote zorg besteed aan de effectiviteit van de inzet van de middelen.

ARTIKELLEN

artikel 40

Burgers hebben de plicht naar vermogen in hun onderhoud te voorzien. Dit moet leiden tot een beter evenwicht tussen beslissen, betalen en genieten; tussen rechten en plichten. De overheid helpt via voorzieningen op maat vooral hen die niet in staat zijn in hun onderhoud te voorzien. De burgers worden aangespoord voor zichzelf en voor degenen voor wie zij verantwoordelijk zijn zich door middel van sparen en verzekeren in te dekken voor financiële risico's zoals van inkomensderving, kosten van huisvesting, studiekosten en gezondheidszorg. Intensieve controle op misbruik en oneigenlijk gebruik van overheidsvoorzieningen blijft geboden.

artikel 41

De overheid concentreert zich op haar kerntaken en is in de uitoefening daarvan doelmatig en doeltreffend. Zij streeft naar vermindering van de collectieve lastendruk, een reductie van het financieringstekort en verlaging van de staatsschuld waardoor gewerkt wordt aan een houdbaar financieel perspectief voor de langere termijn.

artikel 42

Het CDA staat een stelsel van sociale zekerheid voor waarin de overheid een niveau van bescherming organiseert dat betrokkenen in staat stelt om op aanvaardbare wijze in het maatschappelijk leven te participeren, dat ook op de lange duur financierbaar is en dat betrokkenen stimuleert om -zo mogelijk- weer op eigen benen te staan. Het stelsel dient zo eenvoudig mogelijk van opzet te zijn en moet een duidelijke balans tussen rechten en plichten laten zien. De verantwoordelijkheid van overheid, maatschappelijke organisaties en burgers moet scherp zijn afgebakend. De overheid schept rand-

voorwaarden voor het totstandkomen van bovenwettelijke sociale regelingen in de arbeidsvoorwaardelijke sfeer.

artikel 43

Voor het CDA gaat werk boven inkomen. Solidariteit sluit eigen verantwoordelijkheid van burgers zelf en hun organisaties niet uit. De overheid stimuleert sociale partners om in het arbeidsvoorwaardenoverleg tot een geïntegreerde aanpak te komen van:

- het terugdringen van het volume van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid;
- van de duur en hoogte van bovenwettelijke uitkeringen;
- van investeringen in de inzetbaarheid en scholing van personeel, kinderopvang, kwaliteit van de arbeid en looneisen. De overheid schept de voorwaarden voor een samenhangend arbeidsvoorwaardenbeleid in overleg met sociale partners.

De overheid vraagt sociale partners om het belang van het gezinsleven mee te wegen bij het sluiten van arbeidsovereenkomsten.

artikel 44

Het CDA doet een appel op ondernemers om te blijven investeren in kennis en technologische vernieuwing. De overheid draagt zorg voor effectieve en efficiënte regelgeving om daarmee bij te dragen aan een ondernemingsklimaat waarbij duurzame economische groei kan worden gerealiseerd. De overheid geeft daarbij ruimte aan het bedrijfsleven om milieu- en arbeidsmarkt-vraagstukken op te lossen en schept gunstige voorwaarden voor de ontwikkeling van het bedrijfsleven en voor het verbeteren van de internationale concurrentiepositie.

artikel 45

Kwetsbare groepen, zoals gedeeltelijk arbeidsongeschikten, oudere herintreders en allochtonen dient een reëel perspectief te worden geboden op arbeidsparticipatie. De overheid bevordert actief het opheffen van taalbarrières, draagt zorg voor voldoende scholing/werkervaring en bestrijdt belemmeringen zoals discriminatie, weerstand tegen herintreders en absolute leeftijdsgrenzen inzake pensionering.

artikel 46

Het verschil tussen lonen en uitkeringen dient zodanig te zijn dat het aanmoedigt tot het verrichten van betaald werk. Door belastingen en premies te heffen naar de draagkracht van het huishouden en door het verstrekken van kinderbijslag en het meetellen van zorgjaren in pensioenen en sociale zekerheid, laat de overheid aan partners de keuzevrijheid inzake de verdeling van betaalde arbeid, de zorg voor kinderen en gezin en andere taken. Ongeacht deze taakverdeling hebben partners gelijkelijk zeggenschap over het inkomen van het huishouden.

artikel 47

De toegankelijkheid van de zorg kent financiële grenzen. De overheid waarborgt dat elementaire voorzieningen worden verzekerd tegen risico's, die niet aan de eigen draagkracht van burgers en maatschappelijke verbanden kunnen worden overgelaten. Gestreefd dient te worden naar een stelsel voor zorg, waarbij een maximaal beroep wordt gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van de burger. De overheid dient ervoor te waken dat de kwaliteit en toegankelijkheid van de zorg niet beheerst wordt door commerciële belangen.

artikel 48

In de samenleving moet er ruimte zijn voor alle groepen ouderen om deel te blijven nemen aan het maatschappelijk leven. Voor met name hoogbejaarden, die in een afhankelijke positie kunnen komen, dienen garanties te blijven bestaan op een kwalitatief goede zorg.

artikel 49

Het technologiebeleid is met name gericht op samenwerking van bedrijven, kenniscentra en overheden. De overheid bevordert de ontwikkeling en verspreiding van kennis, mede in het licht van de internationale concurrentie. Daarbij staat de eigen verantwoordelijkheid van bedrijven en kenniscentra voorop.

artikel 50

De Europese Unie stelt een toereikend niveau van sociale en ecologische bescherming vast. Het Europese beleid houdt rekening met rechtens relevante verschillen in omstandigheden van lidstaten. Deze zullen de ruimte moeten houden om zelf strakkere milieunormen of ruimere sociale regelingen te hanteren.

artikel 51

Bevordering van publieke gerechtigheid in de veranderende internationale gemeenschap is een integraal onderdeel van het Nederlands buitenlands beleid en heeft hoge prioriteit. Het gaat daarbij om uitbanning van honger en armoede; schepping van omstandigheden waarin mensen als verantwoordelijke persoon tot hun recht kunnen komen en landen een volwaardige positie kunnen innemen in de wereldeconomie; de vestiging van een sociale en democratische rechtsstaat waarin de fundamentele mensenrechten worden gerespecteerd; om milieu-

behoud, opvang van vluchtelingen in de regio en vredesoperaties.

artikel 52

Ontwikkelingssamenwerking als onderdeel van de internationale publieke gerechtigheid is gericht op het uitbannen van honger en armoede en op het scheppen van omstandigheden waarin mensen als verantwoordelijk persoon tot hun recht kunnen komen. Zij is er tevens op gericht dat landen een volwaardige positie kunnen innemen in de wereldeconomie, alsmede op het herstel en de bescherming van het milieu. Het gaat daarbij om volkeren en staten, die niet in staat zijn op eigen kracht deze voorwaarden voor een menswaardig bestaan te scheppen. Dit vergt structurele inschakeling van vormen van particulier initiatief zowel hier als in de betrokken landen zelf. De mate van onderontwikkeling is uitgangspunt voor de keuze van landen en groeperingen die voor ontwikkelingssamenwerking in aanmerking kunnen komen. Daartoe kunnen ook landen behoren die internationaal thans niet als onderontwikkeld zijn geclassificeerd, maar dat op grond van het armoedecriterium wel zijn.

artikel 53

Een snelle sociaal-economische en ecologische ontwikkeling, alsmede het proces van democratisering in Midden- en Oost Europa zijn van vitaal belang voor de volkeren in deze regio. Tegelijkertijd zijn zij van grote betekenis voor de vrede, stabiliteit en veiligheid van Europa als geheel. Daarom verdienen de wederopbouw en herstructurering van de samenlevingen ginds actieve steun vanuit West-Europa. Overdracht van kennis en kunde, bevordering van investering in en toegang tot de gemeenschappelijk markt van de Europese Unie en in sommige gevallen directe financiële hulp zijn hiertoe dringend

nodig. In de samenwerking wordt nadruk gelegd op de opbouw van een sociale infrastructuur in de vorm van een eigen verantwoordelijke samenleving.

artikel 54

De bevordering van publieke gerechtigheid vraagt een toenemende financiële inspanning van de draagkrachtige staten in de internationale gemeenschap. Nederland stelt minimaal 1,5% van zijn Netto Nationaal Inkomen aan middelen ter beschikking voor ontwikkelingssamenwerking en voor overige landen die nog niet in staat zijn op eigen kracht hun sociaal-economische en ecologische ontwikkeling op gang te brengen. De armste landen en groeperingen krijgen hierbij een gegarandeerde voorrangpositie, die meegroeit met onze nationale welvaart. Per kabinetsperiode worden afspraken gemaakt over additionele uitgaven voor hulp en andere uitgaven ten behoeve van de internationale publieke gerechtigheid. Bij hulpverlening wordt grote zorg besteed aan de effectieve inzet van de middelen.

3.4 Milieu en rentmeesterschap

Het verbruik van energie en grondstoffen moet naar beneden. Uitstoot van schadelijke stoffen moet terug. Milieubescherming is een gezamenlijke taak van burgers, bedrijven en overheid: in Nederland, binnen de Europese Unie en wereldwijd. Het CDA kiest voor een sociaal en ecologisch georiënteerde markteconomie. De kwaliteit van het milieu is onverbreekelijk onderdeel van de welvaart.

Vervuiling en verstoringen van kringlopen hebben er toe geleid dat het milieu op vitale onderdelen niet meer in staat is zichzelf te herstellen. De laatste generaties hebben een erfenis van vervuiling en overbelasting nagelaten. Deze aantasting gaat nog steeds door. In Nederland stijgt de afvalberg, daalt het grondwaterpeil en is er nog steeds een te veel aan mest. In Europa zorgen verzuring en verspreiding van gevaarlijke stoffen voor de meeste vervuiling. De hele wereld staat voor het vraagstuk van het broeikaseffect, de afbraak van de ozonlaag, het verdwijnen van hele soorten planten en dieren, en de dreigende uitputting van natuurlijke hulpbronnen.

Om de schade die reeds aan het milieu is toegebracht te herstellen en om schonere methoden van productie in te voeren zijn kostbare investeringen vereist. Zeker in Nederland. Nederland is dichtbevolkt, ligt aan de monding van grote rivieren en is bijzonder kwetsbaar door zijn economische opbouw. Daarin liggen zware accenten op de chemische industrie, de intensieve veehouderij en op handel en transport. Om investeringen ten bate van het milieu te kunnen betalen is aanzienlijke economische groei nodig. Terzelfder tijd leidt groei tot extra vervuiling. Zelfs als er schonere producten gemaakt worden, zorgt groei van productie en afzet er nogal eens voor dat de positieve effecten van een milieuvriendelijke goederenstroom teniet worden gedaan.

De politiek staat voor grote uitdagingen: Het verbruik van energie en grondstoffen moet naar beneden. De uitstoot en verspreiding van schadelijke stoffen moet terug naar een niveau waarop de natuur afval kan opvangen en neutraliseren. Doeltreffende overheidsmaatregelen met controle op de naleving zijn noodzakelijk. Die maatregelen zullen zoveel mogelijk een beroep moeten doen op de eigen verantwoordelijkheid van bedrijven en van de consumenten.

Nationale maatregelen om het milieu te beschermen schieten tekort. Landen met een streng milieubeleid brengen op korte termijn hun economie schade toe omdat zij investeerders afstoten. Zo kunnen verschillen tussen landen in milieubeleid leiden tot oneigenlijke beïnvloeding van handelsbetrekkingen. Om dat te vermijden is internationale afstemming van milieubeleid noodzakelijk. In de eerste plaats in de Europese Unie, waar de binnengrenzen open zijn, maar vervolgens ook op wereldschaal. De sociaal-economische situatie waarin ontwikkelingslanden zich bevinden leidt tot een onevenredig zware aanslag op het milieu daar.

De natuur wijkt noodgedwongen voor het opheffen van concrete menselijke noden, terwijl tegelijkertijd de voorwaarden voor een menswaardig leven op de langere termijn worden ondermijnd. Dat heeft wereldwijde effecten die dwingen tot mondiale verantwoordelijkheid. Milieu-

behoud is zo een onlosmakelijk onderdeel van internationale handelsbetrekkingen en ontwikkelingssamenwerking aan het worden.

Rentmeesterschap

Mensen zijn beheerders, geen bezitters van de schepping. Zij hebben de natuur in leen met de opdracht haar te bewaren en te bewerken. Het vruchtdragend vermogen van de natuur moeten zij in tact laten, maar van de voortbrengselen mogen zij gebruik maken. Bij dit beheer is de eigen waarde van de natuur uitgangspunt. Mensen, maar ook dieren, planten, micro-organismen komen tot hun bestemming in hun onderlinge vervlechting. Rentmeesterschap draagt mensen op een basisniveau van functioneren van de natuur veilig te stellen en haar te vrijwaren van onomkeerbare aantasting. Die opdracht geldt voor de overheid in samenspel met burgers en bedrijven.

Het CDA is voorstander van een markteconomie waarin de bedrijven zélf het belang van het milieu in hun beslissingen meewegen. Dat houdt in dat een verantwoorde sociaal-economische en financiële ontwikkeling meer is dan alleen een groei van het netto besteedbare inkomen. De kwaliteit van het milieu, het gebruik van grondstoffen en de ontwikkelingsmogelijkheden van Derde Wereldlanden moeten meewegen in de waardering van economische groei. Resultaten van verantwoord milieubeheer vertegenwoordigen een reële waarde. De integriteit van de natuur is een zelfstandige productiefactor naast kapitaal, arbeid, kennis en grond.

Een serieuze aanpak van milieuproblemen leidt tot verhoging van de prijzen van producten die de natuur belasten. Zouden consumenten niet kiezen voor schonere producten dan zijn zij duurder uit. Deze kosten van vervuiling mogen niet via looneisen of prijscompensaties worden afgewenteld op de bedrijven. Bedrijven, die investeren in schonere producten, zien zich niet zelden gesteld voor hogere kosten, waardoor hun winsten dalen. Een nieuw evenwicht tussen ruimte voor investeringen en voor inkomens is nodig. Soms zullen onvermijdelijk herschikkingen plaatsvinden in bepaalde sectoren van de economie of zullen schadelijke activiteiten ook echt verdwijnen. Dat kan pijnlijk zijn.

Aan de andere kant moedigt de financiële prikkel achter het milieubeleid aan tot technologische vernieuwing, tot hergebruik van grondstoffen of verwerking van milieuvriendelijke grondstoffen en tot de opbouw van milieuexpertise. Milieubeleid kan zo leiden tot verhoging van de arbeidsproductiviteit. Milieubeleid dat aanspoort tot integraal ketenbeheer en tot milieumanagement als vanzelfsprekend onderdeel van de bedrijfsvoering, leidt tot versterking van de concurrentiepositie van bedrijven, zeker op langere termijn. Milieubeleid dat aanzet tot minder autoverkeer, beter openbaar vervoer en de aanwezigheid van schone natuur schept een leefklimaat, waar bedrijven bij het zoeken naar een vestigingsplaats rekening mee houden.

Het CDA kiest voor een duurzame economische groei, voor een ecologisch verantwoorde markteconomie. Dat houdt een afwijzing in van het model van de krimp-economie voor zover deze stijging van arbeidsproductiviteit en welvaart als zodanig verwerpt. Dat model houdt te weinig rekening met het draagvlak dat nodig is voor milieubeleid zelf, maar ook voor sociaal beleid en de overige kerntaken van de overheid. Het CDA wijst ook een economisch groeimodel

af voor zover dat ten koste van het milieu de bereikte welvaart en wijze van productie wil handhaven.

Beleidsinstrumenten

Om de aantasting van de natuur te keren zijn ingrijpende wijzigingen in de patronen van productie en consumptie noodzakelijk. Dat vraagt aanpassingen in het verkeer, de industrie, de landbouw, de bouw en de energiesector. Eindige hulpbronnen zoals minerale grondstoffen en brandstoffen zullen zoveel mogelijk moeten worden hergebruikt of vervangen. Natuurlijke hulpbronnen die de noodzakelijke basis voor het leven vormen en schadelijke stoffen neutraliseren, zoals bossen of de ozonlaag, zullen vrij moeten zijn van aantasting.

De overheid moet kiezen voor die beleidsinstrumenten die het meest bijdragen aan een doeltreffend milieubeleid en het sterkst appelleren aan de verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven. Milieucriminaliteit moet worden bestreden. Een nieuwe technologisch-ecologische gezindheid bij burgers en maatschappelijke verbanden moet worden gestimuleerd door zelfregulering, publieke acties, milieurapportages en het tegenwicht van milieuorganisaties.

Nederland heeft al een hoog niveau van milieubewustzijn. Het gaat er nu om dit bewustzijn in daden om te zetten, het vast te houden in gewoonten en tradities en zo door te geven aan komende generaties.

Een breed gedragen milieubesef zorgt ervoor dat het koopgedrag van mensen verandert. Bedrijven worden zo indirect geconfronteerd met de waarde van de natuur. De overheid moet dat ondersteunen door voorlichting en educatie. Zij moet procedurele regels uitvaardigen: de invoering van statiegeld, van verplichte milieueffectrapportages, van milieuzorgsystemen, fondsvorming om het zelfreinigend vermogen van de natuur te vergroten. De overheid kan private afspraken over milieumaatregelen verbindend verklaren. Zij moet vervuilers aansprakelijk stellen voor de schade die zij toebrengen aan het milieu.

Marktconforme beleidsinstrumenten zorgen ervoor dat de waarde van het milieu in de prijzen tot uitdrukking komt. Zij sporen bedrijven aan om vervuiling tegen te gaan, omdat zij dan goedkoper kunnen produceren. Financiële prikkels lokken technologische vernieuwing uit, creativiteit bij ondernemers en onderzoekers, en stimuleren tot integraal ketenbeheer. Regulerende heffingen dienen ertoe te leiden dat het aantrekkelijk wordt om de productie aan te passen. Wettelijke verboden schieten vaak tekort. Zij prikkelen niet om verdergaande maatregelen te nemen dan de norm vereist. Bovendien is doeltreffende rechtshandhaving moeilijk.

De natuur is in staat bepaalde vormen en niveaus van vervuiling zelf ongedaan te maken. Waar daarvan sprake is kan gekozen worden voor het instrument van vervuiliingsrechten, die verhandelbaar zijn. In andere gevallen is de situatie acuut en dreigt zich onomkeerbare schade voor te doen zoals de afbraak van de ozonlaag. Dan zijn directe ge- en verboden per se nodig. Milieunormen moeten, wanneer dat verantwoord is, zo worden toegepast dat een geleidelijke aanpas-

sing van productieprocessen mogelijk is. Bedrijven moeten in staat zijn de nodige milieu-investeringen op te brengen.

De inkomsten die de overheid verkrijgt uit regulerende heffingen zullen ten goede moeten komen aan het milieubeleid en/of in mindering moeten worden gebracht op de belasting op arbeid en kapitaal. De inkomsten dienen niet om de tekorten van de overheid te dekken. Subsidies zullen maar beperkt verstrekt worden. Zij dienen bedrijven te helpen wanneer de omschakeling naar een schonere productie hen voor een korte periode voor problemen plaatst of wanneer bedrijven de kosten van milieuvriendelijk beleid niet in de prijzen kunnen doorberekenen vanwege door de overheid bepaalde prijsplafonds. Tenslotte zal de overheid voorzien in de subsidiëring van het beheer van natuur en landschap voor zover deze niet kan worden gedragen door een milieuvriendelijker bedrijfsvoering. Deze kan worden betaald uit fondsen en omslagstelsels, die de maatschappelijke vraag naar natuur als schaars goed dekken.

De overheid zal het milieu een volwaardige plaats geven in het technologiebeleid, bij de subsidiëring van fundamenteel onderzoek en bij de ondersteuning van de verspreiding van kennis.

Gemeenschappelijk milieubeleid in Europa

In een Europese markt, die zo min mogelijk handelsbelemmeringen kent, mag het milieu geen sluitpost zijn. Lidstaten van de Europese Unie die eenzijdige maatregelen nemen om het milieu te beschermen kunnen zichzelf benadelen. Landen die laks zijn in milieumaatregelen, leggen ondernemingen minder lasten op en lijken te worden beloond. Maar in feite schuiven deze landen de kosten van het milieubeheer af op de komende generaties. Bovendien ondermijnen zij de motivatie van landen die het rentmeesterschap serieus willen nemen.

Daarom is een gemeenschappelijk milieubeleid noodzakelijk voor grensoverschrijdende milieuvraagstukken. De mogelijkheden van de Europese Unie moeten ten volle benut worden: een effectief supranationaal gemeenschappelijk milieubeleid, een rechtsgang naar het Europese Hof van Justitie en een ecologisch bewustzijn bij de ontwikkeling van zwakkere regio's. De kwaliteit van het milieu is een aspect van het vrije verkeer van goederen en diensten.

Niet de lidstaten die een verantwoord milieubeleid willen voeren, maar juist de lakse landen zetten het vrije verkeer onder druk. De Unie zal sterke tegenwichten moeten bieden tegen die krachten die de kwaliteit van het milieu ondergeschikt willen maken aan onbeperkte groei van het inkomen. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid dient, ook uit milieuoogpunt, hervormd te worden en uitgebreid tot een krachtige stimulering van natuurbeheer en bosbouw.

Het gemeenschappelijk milieubeleid zal van bepaalde landen extra offers voor het milieu vragen. Dat wordt bepaald door bevolkingsdichtheid, ligging en kenmerken van de economie. Dat geldt ook voor Nederland, dat bovendien door zijn gerichtheid op transport en landbouw snel de gevolgen van milieumaatregelen ondervindt. De lidstaten van de Europese Unie zullen ieder hun verantwoordelijkheid moeten dragen en de financiële offers voor het milieu niet op anderen mo-

gen afschuiven. De Unie kan de overgang naar een meer verantwoorde productie financieel ondersteunen waar de noodzakelijke middelen ontbreken.

Europees milieubeleid zal zoveel mogelijk moeten aansluiten bij het vermogen van de samenleving zélf ordenend op te treden. Ecologische initiatieven van consumentenorganisaties, milieubewegingen en sociale partners verdienen op Europees niveau ruimte, waardering en ondersteuning. Ook daar is maatschappelijk draagvlak voor een beleid dat offers vraagt noodzakelijk.

Mondiale verantwoordelijkheid

Het broeikaseffect, de aantasting van de ozonlaag en de uitputting van eindige natuurlijke hulpbronnen zijn ernstige milieuproblemen die de hele wereld aangaan. Milieu is over de hele wereld een schaars goed geworden. Landen zijn van elkaar afhankelijk en beïnvloeden elkaar in het bewaren en bewaken van de schepping.

In de internationale verhoudingen hoeft de vervuiler helaas lang niet altijd te betalen. De rijke streken hebben het zelfherstellend vermogen van de natuur op hun grondgebied sterk aangetast door industrialisatie of ontbossing. De hele wereld is voor het overleven van haar bewoners afhankelijk van de niet-geïndustrialiseerde landen met grote natuurgebieden. Ontwikkelingslanden die onzorgvuldig met de natuur omspringen zijn dus bepaald niet de enige veroorzakers van achteruitgang van het milieu.

Om economisch te kunnen overleven zijn ontwikkelingslanden te vaak gedwongen het milieu te zwaar te belasten. Dat heeft wereldwijde effecten, omdat de afname van het zelfherstellend vermogen van de natuur niet meer kan worden gecompenseerd. Ontwikkelingslanden die voor hun inkomsten afhankelijk zijn van de export van grondstoffen worden verleid roofbouw te plegen op de natuur. De korte termijn behoefte aan Westerse valuta draagt daartoe bij. Denk aan de ontwikkeling van kapitaalintensieve landbouw, concessies voor de kap van tropisch hardhout en concessies voor de exploitatie van goud- en kopermijnen. Duurzame ontwikkeling is in dergelijke sociaal-economische verhoudingen een onmogelijke opgave.

Rijke landen moeten ook de prijs voor het schaarse goed milieu betalen. Zodoende waarderen zij meteen de offers die van ontwikkelingslanden worden gevraagd om de natuur te beschermen. Ook zullen zij hogere prijzen moeten betalen voor grondstoffen om overexploitatie tegen te gaan.

Het milieu is onderdeel van ontwikkelingssamenwerking geworden. Ontwikkelingslanden die het natuurbehoud serieus nemen, moeten gecompenseerd worden. Bijvoorbeeld via internationale fondsen, die bekostigd worden door een wereldtoeslag op energieverbruik. Ontwikkelingslanden moeten in staat worden gesteld om vernieuwingen in te voeren die op lokaal of regionaal niveau duurzame productie mogelijk maken. Als er zuiniger en schoner wordt geproduceerd, kan welvaarts-groei voor ontwikkelingslanden worden gerealiseerd zonder dat dit tot een hoger energieverbruik leidt.

Ook op wereldschaal zal de concurrentie niet mogen leiden tot een systeem van vrije handel waarin het milieu sluitpost is. In de onderhandelingen over de vrijmaking van de wereldmarkt moet erop worden toegezien dat mogelijke schade aan het milieu wordt doorberekend in de prijzen. Internationale verdragen zullen de uitgewerkte doelstellingen voor het behoud van de schepping en de daarbij passende instrumenten moeten vastleggen. De Verenigde Naties is uiteindelijk het aangewezen orgaan om toe te zien op de naleving van internationale milieubepalingen.

Een door de Verenigde Naties vast te stellen "Handvest voor het behoud van de Schepping" legt de overheidstaken inzake de bescherming van het milieu vast voor het mondiale niveau. Voor geschillen terzake van de handhaving daarvan wordt een mondiale rechterlijke instantie aangewezen. De eigendom van water, lucht, bodem en genetisch veranderde organismen wordt wereldwijd zodanig geregeld, dat deze in dienst staat van verantwoord beheer.

Door een elementair levenspeil voor ieder veilig te stellen en door voorlichting streven de regeringen en internationale organisaties naar een bevolkingsomvang die in overeenstemming is met het draagvermogen van het natuurlijk milieu op aarde.

ARTIKELLEN

artikel 55

De Schepper heeft mensen de opdracht gegeven de aarde te bewerken en te bewaren. Het vruchtdragend vermogen van de aarde moet in tact gelaten worden, waar nodig worden hersteld en waar mogelijk verbeterd. Bij het beheer is de eigen waarde van de natuur uitgangspunt. Rentmeesterschap draagt mensen op een basisniveau van functioneren van de natuur veilig te stellen en haar te vrijwaren van onomkeerbare aantasting.

artikel 56

Het CDA kiest voor een duurzame economische groei en een ecologisch verantwoorde markteconomie. Het CDA waardeert de resultaten van verantwoord milieubeheer als integraal onderdeel van ons welvaartsbegrip. Het CDA stimuleert de ontwikkeling van schone energiebronnen.

artikel 57

Het milieubeleid vereist technologische vernieuwing, zuinig gebruik en hergebruik van grondstoffen, verwerking van milieuvriendelijke bestanddelen en opbouw van milieupertise. Iedere producent draagt verantwoordelijkheid voor een integraal ketenbeheer. Milieumanagement moet een vanzelfsprekend onderdeel worden van de bedrijfsvoering, zowel bij particuliere bedrijven als bij de overheid.

artikel 58

De overheid kiest voor die beleidsinstrumenten die het meest bijdragen aan een doeltreffend milieubeleid en het sterkst appelleren aan de verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven.

Met behulp van marktconforme instrumenten, zelfregulering, publieke acties, milieu-

rapportages en het optreden van milieuorganisaties wordt bijgedragen aan een sterker milieubewustzijn. Milieueffingen of subsidies, bij voorkeur ten minste in Europees verband, moeten een daadwerkelijke regulerende functie krijgen.

artikel 59

In gevallen waarin marktconforme instrumenten, zelfregulering, publieke acties, milieurapportages en het optreden van milieuorganisaties ontoereikend zijn of de situatie acuut is of zich onomkeerbare schade dreigt voor te doen zijn ge- en verboden persé nodig. De overheid staat daarbij, waar nodig, een geleidelijke aanpassing van productieprocessen toe, om onomkeerbare schade aan het milieu een halt toe te roepen.

artikel 60

Inkomsten uit milieueffingen worden besteed aan vermindering van de belasting op arbeid en kapitaal ter compensatie van gemaakte milieukosten, aan beperkte subsidies voor bedrijven ten behoeve van omschakeling naar een schone productie, of voor bedrijven die de kosten van een milieuvriendelijker productie niet in prijzen kunnen doorberekenen vanwege van overheidswege bepaalde prijsplafonds.

artikel 61

De overheid zorgt voor een financiële waardering voor het beheer van natuur en landschap, voor zover deze niet kan worden gedragen door een milieuvriendelijker bedrijfsvoering.

Deze wordt bij voorkeur betaald uit fondsen en omslagstelsels, die de maatschappelijke vraag naar natuur als schaars goed legitimeren.

Nauwe samenwerking tussen het Rijk, de provincies, de gemeenten, de waterschappen en de eigenaren c.q. pachters van de daarbij behorende gebieden is noodzakelijk.

artikel 62

De overheid geeft het milieu een volwaardige plaats in het technologiebeleid, bij de subsidiëring van fundamenteel onderzoek en bij de ondersteuning van de verspreiding van kennis.

artikel 63

In de Europese Unie moet de kwaliteit van het milieu een integraal onderdeel zijn van het vrije verkeer van goederen en diensten.

artikel 64

Het Europese landbouwbeleid moet gekenmerkt worden door evenwicht tussen vraag en aanbod. Voorzover daarbij de aanwending van gemeenschapsmiddelen noodzakelijk is, dienen economisch gezonde landbouwbedrijven maatstaf te zijn. Daarnaast dient het beleid gericht te zijn op behoud van de leefbaarheid van het platteland en dient de agrarische productiecapaciteit ook te worden aangewend voor opbouw, herstel en beheer van het natuurlijk landschap.

artikel 65

Europees milieubeleid sluit zoveel mogelijk aan bij het vermogen van de samenleving om zelf ordenend op te treden. Ook op Europees niveau is een maatschappelijk draagvlak voor milieubehoud noodzakelijk. Ecologische initiatieven van consumentenorganisaties, milieubewegingen en sociale partners verdienen ondersteuning.

artikel 66

Rijke landen betalen extra voor het herstel en voor de bescherming van het milieu in

ontwikkelingslanden. Zij waarderen, met behulp van internationale fondsen, de offers van ontwikkelingslanden om de natuur te sparen naar waarde. Hogere prijzen, hergebruik en gebruik van alternatieven moeten overexploitatie van grondstoffen tegengaan. Ontwikkelingslanden verdienen steun bij de omschakeling naar schonere productiemethoden.

artikel 67

Een door de Verenigde Naties vast te stellen 'Handvest voor het behoud van de Scheping' legt de overheidstaken inzake de bescherming van het milieu vast voor het mondiale niveau. Voor geschillen terzake van de handhaving daarvan wordt een mondiale rechterlijke instantie aangewezen. Het gebruik van water, lucht, bodem en genetisch veranderde organismen en het verkrijgen van octrooi op levend materiaal wordt wereldwijd zodanig geregeld, dat deze in dienst staan van verantwoord beheer.

artikel 68

Door een elementair levenspeil voor ieder veilig te stellen en door voorlichting streven regeringen en internationale organisaties naar een mondiale bevolkingsomvang die in overeenstemming is met het draagvermogen van het mondiale economisch-ecologische systeem.

3.5 Naar een cultuur van verantwoordelijkheid

Het CDA streeft naar een cultuur van de verantwoordelijke samenleving. In zo 'n cultuur zijn burgers zich ervan bewust dat de manier waarop zij omgaan met hun gaven, beperkingen en goederen beslissend is voor de kwaliteit van hun leven. In een verantwoordelijke samenleving weten mensen zich betrokken op elkaar. Bedreigingen liggen in de overheersing van het markt-denken, van consumptiedrang en van de overheidsbureaucratie. De Europese Unie moet de geestelijke vrijheid en de pluriformiteit beschermen. De internationale rechtsorde heeft een moreel en cultureel fundament nodig.

De toename van welvaart, kennis en mondigheid onder de burgers heeft de cultuur in Nederland sterk doen veranderen. De grotere mobiliteit en de massamedia hebben de toegang tot andere en uiteenlopende culturen vergemakkelijkt. Er is ook meer ruimte ontstaan voor mensen om zich eigen levensstijlen en opvattingen aan te meten. Gevestigde instituten kunnen niet meer op de vanzelfsprekende trouw van hun aanhang rekenen. Zij moeten hun bestaansredenen opnieuw doordenken en daar op een eigentijdse manier mee omgaan. Het oordeel van de deskundige, de arts, de maatschappelijk werker, de politicus, de dominee of de bisschop wordt niet meer voetstoots aanvaard.

Mensen willen voor vol gezien worden. Zij vragen inspraak, democratisering van instellingen en het recht op de behandeling van klachten. Mannen en vrouwen beschouwen zichzelf als volstrekt gelijkwaardig. Burgers nemen ook zélf initiatieven, in milieubewegingen, mensenrechtenorganisaties, hulpinstellingen. Zij voelen zich betrokken bij hun medemensen dichtbij en heel ver weg. Het zijn de moderne uitingen van het maatschappelijk initiatief, dat op terreinen van bijzonder onderwijs, zorgverlening of maatschappelijke dienstverlening nog steeds actief is.

Maar tegelijk kunnen de rijkdom, de grootschaligheid en de komst van de verzorgingsstaat een houding aanmoedigen van "na mij de zondvloed". Een houding, die enerzijds zoekt naar materieel genot, en afhakers en achterblijvers negeert, en die aan de andere kant de zorg voor hen uitbesteedt aan de overheid.

De Westerse cultuur heeft een samenleving voortgebracht waarin de verantwoordelijkheden gespreid zijn. Verschillende maatschappelijke verbanden hebben ieder hun eigen zin en betekenis. Maar die verschillende kringen hebben elkaar ook nodig en zijn over en weer sterk vervlochten. De één kan de ander ook overheersen. Zo dreigt de commercie een dominante positie in de cultuur te krijgen. Ongebreedeld marktdenken en winststreven dreigen zich te mengen in de relatie tussen arts en patiënt, in de solidariteit tussen actieven en niet-actieven, in de informatievoorziening via de elektronische media. In plaats van zorg en solidariteit komt wederzijds welbegrepen eigenbelang.

Ook de overheid bedreigt de gespreide verantwoordelijkheid. Teveel regels halen de veerkracht uit het maatschappelijk initiatief of het nu bijvoorbeeld welzijn, de zorg of het bijzonder onder-

wijs betreft. Als de overheid de burgers te nauw aan zich bindt zal de inzet en motivatie van achterbannen van maatschappelijke organisaties bekoelen.

De overheid zet de gespreide verantwoordelijkheid nog sterker onder druk, indien zij alleen nog maar garant wil staan voor één zogenaamd algemene voorziening per gebied. Dan dwingt zij organisaties met verschillende culturele kenmerken tot samenwerking of fusie. De vrijheid om vanuit een bepaalde gezindheid basisvoorzieningen aan te bieden wordt zo beknot en beperkt. Voor de burger blijft niet veel meer over dan de rol van consument, die wel mag betalen en genieten, maar niet meebeslissen en de keuzevrijheid ontbeert. De bureaucratie domineert de cultuur.

Het is schadelijk als de overheid zichzelf op terreinen als milieu, dienstverlening, gezondheidszorg of ontwikkelingssamenwerking beschouwt als de enig verantwoordelijke. Zij ontnemt burgers het zicht op samenlevingsvraagstukken, dat zij anders zouden hebben door zich in te zetten voor elkaar. De overheid moedigt aldus een houding van vrijblijvendheid aan en onttrekt aldus vragen van goed en kwaad aan de belevingswereld van veel burgers.

Een overheersende overheid en overheidsbureaucratie, dominantie van de commercie en het gevoel bij burgers dat hun inzet voor de samenleving toch geen zin heeft zijn grote bedreigingen voor de cultuur van gespreide verantwoordelijkheid. Juist nu solidariteit met de zwakken en rentmeesterschap over het milieu zo nodig zijn, kunnen onverschilligheid, ontworteling en normloosheid de overhand krijgen.

Herstelde verantwoordelijkheid

Het CDA streeft naar een samenleving, waarin burgers zich vanuit hun gezichtspunten, hun visie op mens en wereld inzetten voor onderwijs, gezondheidszorg of maatschappelijke dienstverlening. Alleen dan kunnen zij zich als verantwoordelijke personen ontplooien. Vooral instellingen waarin de overdracht van normen en waarden plaatsvindt, moeten vrijheid hebben en de bescherming tegen overheersing door de commercie of door de bureaucratie. Dat vraagt een beleid dat de voorwaarden schept, waardoor burgers hun verantwoordelijkheid kunnen nemen en waardoor er ruimte is voor pluriformiteit. Ouders hebben vrijheid nodig om zelfde wijze van opvoeding van hun kinderen te kiezen, omroepen om programma's te maken, scholen om activiteiten in de klas te ondernemen.

Bij dat beleid moet de overheid die instrumenten kiezen die burgers en maatschappelijke organisaties aanmoedigen om in hun overwegingen en beslissingen de gevolgen voor de samenleving als geheel mee te nemen. Het wordt steeds duidelijker dat een rechtvaardige samenleving het niet kan stellen zonder burgers en instellingen die zich verantwoordelijk voelen voor de gevolgen van hun daden en zich willen inzetten voor elkaar.

Vrijwilligerswerk ten dienste van medemens en samenleving verdient bijzondere waardering en krachtige ondersteuning. Het scheppen van voorwaarden tot activering van vrijwilligers, ook in de fiscale sfeer, kan daartoe bijdragen. Het CDA hecht gelijke waarde aan betaald en onbetaalde arbeid.

Lotsverbondenheid

De opvoeding van kinderen, de toerusting voor hun toekomst en de overdracht van normen en waarden is allereerst een zaak van de ouders of verzorgers. Hierop sluit aan de noodzaak van een onderwijsbestel, waarin ouders hun kinderen naar die scholen kunnen sturen waarin het klimaat aansluit op het opvoedingsklimaat thuis. De overheid heeft de taak om de publieke voorwaarden te scheppen voor een stabiel klimaat van onderlinge zorg. Het CDA hecht bijzondere betekenis aan huwelijk en gezin. Die betekenis is gelegen in de waarden die ten grondslag liggen aan huwelijk en gezin: de bereidheid van partners om voor elkaar en de kinderen duurzame verantwoordelijkheid te dragen. Met het oog op hun toekomstig functioneren in de samenleving is het belangrijk dat jeugdigen de mogelijkheid krijgen op weg naar volwassenheid in toenemende mate eigen verantwoordelijkheid te dragen.

De overheid moet de grote verscheidenheid aan wijzen van samenleven respecteren: gehuwden, ongehuwd samenwonende mannen en vrouwen, samenwonende homofielen en lesbische paren, maar ook andere duurzaam samenwonende mensen (verwanten, vrienden, vriendinnen) en alleenstaanden. Het past de overheid niet om één vorm van samenleven te bevoorjelen. Andere leefvormen dan het huwelijk, waarin de betrokkenen duurzaam de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden, kunnen aanspraak maken op rechtsbescherming van overheidswege. De partners hebben aanspraak op met het huwelijk vergelijkbare rechten en plichten. Leidraad daarbij zijn gezamenlijke draagkracht, lotsverbondenheid en onderlinge zorg. De positie van de alleenstaanden in de samenleving wordt erkend.

In het sociale beleid moet rekening worden gehouden met de wederzijdse verantwoordelijkheid van partners en hun eventuele kinderen. De voorzieningen, zoals in de zorg, de arbeidsmarkt, de sociale zekerheid, het onderwijs, de huisvesting, moeten de verantwoordelijkheid van gezinnen ondersteunen. Ouderen moeten zolang mogelijk in de vertrouwde omgeving kunnen blijven wonen, ook als zich gebreken voordoen. Thuiszorg voor zieken en gehandicapten heeft de voorkeur boven behandeling en verpleging in zorginstellingen.

De opvoeding van kinderen mag de keuze van mannen en vrouwen voor betaald en onbetaald werk niet in de weg staan. Dat vraagt om afstemming van de openingstijden van centra voor kinderopvang en scholen op de werktijden. Er zijn ruime voorzieningen gewenst op het terrein van ouderschaps- en calamiteitenverlof, alsmede faciliteiten voor het op latere leeftijd opnieuw zoeken van werk, van deeltijdarbeid en van de gedeeltelijke ondersteuning van de kosten van kinderen. De overheid mag een beroep doen op de sociale partners om het belang van het gezinsleven van de werknemers positief mee te wegen bij het sluiten van arbeidsovereenkomsten.

Ruimte voor waarden en normen

Particulier initiatief moet basisvoorzieningen kunnen aanbieden in de vorm van scholen, omroepen, zorginstellingen, welzijnsorganisaties etc. Waar de aanbieders of de doelgroepen de activiteiten redelijkerwijs niet zelf kunnen of behoren te betalen (zoals het bijzonder onderwijs in verband met de financiële gelijkstelling), zal de overheid financiële ondersteuning moeten bieden.

In het verlengde daarvan staat zij borg voor de spreiding en het pluriforme aanbod van voorzieningen. Verscheidenheid van levens- of wereldbeschouwingen verdient met name ondersteuning op die terreinen waar overdracht plaatsvindt van normen en waarden.

Dat geldt vooral voor het bijzonder onderwijs. Ouders en andere betrokkenen moeten reële mogelijkheden hebben de inhoud van de vorming en de toerusting van leerlingen te bepalen. Richtsnoer voor de overheid dient daarbij de verscheidenheid naar richting te zijn. Zij ziet erop toe dat de scholen aandacht besteden aan de geestelijke vorming van leerlingen en hen in aanraking brengen met belangrijke stromingen van Europese cultuur. Ook in het omroepbestel garandeert de overheid de mogelijkheid voor omroeporganisaties om vanuit de eigen culturele opvattingen te voorzien in een breed aanbod van informatie en cultuur.

Nederland ontwikkelt zich tot een multiculturele samenleving. Culturele minderheden moeten zich in eigen kring kunnen ontplooien. Ook hun organisaties op het terrein van onderwijs, media of zorg behoeven publieke erkenning. Die erkenning doet het gevaar van ontworteling van immigranten, die zich losmaken van hun vaderland, verminderen. Uiteindelijke rechtsgrond voor die erkenning is het respect voor de democratische en culturele rechten van burgers, ongeacht hun afkomst, geloof of huidskleur. Het gaat het CDA om de eerbiediging van religieus-culturele drijfveren en niet om groepsvorming op etnische titel als zodanig. Instellingen van culturele minderheden moeten zich aan de voor alle geldende kwaliteitseisen houden. Op die manier kan gewerkt worden aan integratie, zonder isolement of gedwongen assimilatie.

De overheid is gehouden de vrijheid van godsdienst en de daaraan ontleende rechten van kerken en levensbeschouwelijke vormen van particulier initiatief te eerbiedigen. De vestiging in Nederland van nieuwe godsdienstige gemeenschappen kunnen bepaalde wettelijke normen zoals het geval is geweest ten aanzien van het rituele slachten of de lijkbezorging in een ander daglicht plaatsen. Er blijken dus verboden te zijn op het terrein van de openbare orde die de vrijheid van godsdienst belemmeren. Voorheen leken ze nauwelijks enig verband daarmee te hebben. De integratie van culturele minderheden vraagt aanpassing van twee kanten, uiteraard binnen de grenzen van fundamentele noties van de Nederlandse rechtsorde. In het kader van de godsdienstvrijheid dient de overheid voorwaarden te scheppen die de beleving van godsdienst in de samenleving - waaronder de viering van belangrijke religieuze feestdagen - mogelijk maakt.

Het is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van burgers, maatschappelijke organisaties en de overheid om aan de multiculturele samenleving gestalte te geven en onverdraagzaamheid uit te bannen.

De godsdienstvrijheid vindt haar grondslag in de persoonlijke waardigheid van de mens. Daar vindt zij ook haar beperking: de waardigheid van de mens vereist rechtsbescherming van de integriteit van het menselijk lichaam, juridische gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen en de bescherming van de basisvoorwaarden om zinvol deel te kunnen nemen aan de samenleving door leerplicht, huwelijkswetgeving en strafrecht. Ruimte voor godsdienstig en levensbeschou-

welijk pluralisme is een waarde in zichzelf. Zij mag nooit een instrument zijn van de staat om één bepaalde door de godsdienst gedragen maatschappij tot stand te brengen.

Wel heeft de publieke erkenning van godsdienstig pluralisme en van levensbeschouwelijk particulier initiatief grote waarde voor de samenleving. Geloof geeft richting en zin aan het leven. Het roept op tot solidariteit en inzet voor elkaar. De overheid moet waar nodig ook levensbeschouwelijk geïnspireerd initiatief financieel kunnen steunen. Waar zij dat doet moet zij met het oog op de scheiding van kerk en staat letten op het soort activiteiten waar het om gaat. Vormen van vrijwillige of beroepsmatige maatschappelijke dienstverlening als jeugdopvang, ouderenzorg, gevangenzorg, opvang asielzoekers en dergelijke, die uitgaan van kerken of andere levensbeschouwelijke instellingen, moeten gelijk behandeld worden als niet-levensbeschouwelijke initiatieven.

In de moderne samenleving zijn verschillende leefsferen gegroeid: de wetenschap, de techniek, de economie, de zorg. De specialisatie is toegenomen en de schaal is groter geworden. Het persoonlijke karakter van de relaties is tegelijk verminderd. Het risico is aanwezig dat mensen de zin en de samenhang niet meer zien. Dat ondergraaft betrokkenheid bij de samenleving. De overheid moet burgers en instellingen aansporen om zich zoveel mogelijk zelf verantwoordelijk te weten voor de gevolgen van hun activiteiten. Zij moet een beroep doen op zelfregulering. Informatievoorziening kan de samenhangen zichtbaar maken. Procedurele regelgeving kan bevorderen dat bij beslissingen over arbeidsvoorwaarden de sociale gevolgen meewegen of dat fundamenteel onderzoek gepaard gaat met ethische bezinning. Zo nodig moet de overheid zelf met dwingende hand de bescherming van menselijke waardigheid garanderen.

De kunst, zowel professionele als amateuristische kunst in hun vele verschijningsvormen, is van wezenlijk belang voor de samenleving. Omdat veel kunstuitingen niet zonder financiële steun kunnen bestaan, stelt de overheid middelen beschikbaar om een pluriform en regionaal gespreid kunstaanbod te verzekeren.

Cultuur en Europa

De cultuur ondergaat de invloed van de Europeanisering en de internationalisering. Belangrijke aspecten van de publieke gerechtigheid kunnen alleen nog maar tot gelding komen op Europees of zelfs mondiaal niveau. Vanuit dat perspectief is bezinning nodig op de identiteit van mensengemeenschappen en van staten. Omroeporganisaties, taal- en cultuurgroepen, onderwijsinstellingen, kerkgenootschappen moeten ook op deze tendens zelf een antwoord vinden.

Het Nederlandse cultuurbeleid moet erop gericht zijn ruimte voor identiteit, ook in de tijd van Europeanisering en internationalisering, te garanderen. Instandhouding van het nationale culturele erfgoed, als identiteitsbepalende factor, is daarbij van groot belang en maakt daarom deel uit van het cultuurbeleid.

In de Europese Unie moet bescherming van de geestelijke vrijheid, van het maatschappelijk initiatief en pluriformiteit richtsnoer zijn van het cultuurbeleid. De Europese Unie mag niet tot een

eenzijdig economische belangengemeenschap uitgroeien, waarin marktdenken en winstmotief de cultuur gaan overheersen. Anders zou de culturele creativiteit van mensen worden ingesnoerd door commerciële of bureaucratische machten. Dan zou de Unie tekort doen aan de rijke Europese cultuur die haar uiteindelijk draagt. De Europese integratie moet daarom juridische waarborgen bieden voor de eigen waarde van de cultuur. Zij moeten de cultuur beschermen tegen de neiging om haar voortbrengselen als economische goederen en diensten te bestempelen. Ook de Brusselse overheid moet staan voor een in de Europese samenleving verankerd maatschappelijk initiatief op terreinen als de media, het onderwijs, de zorgverlening.

Europa kent talloze culturele minderheden: verschillende religies, uiteenlopende kunststijlen, vele normen en waarden, regionale en stedelijke culturen. De Europese cultuur is een pluriforme cultuur. De Nederlandse benadering van culturele verscheidenheid kan ook voor de Europese Unie van betekenis zijn. Een binnen de landsgrenzen gevarieerde cultuur is ook voor het Europese beleid van belang.

In stand houding van het nationale culturele erfgoed, als identiteitsbepalende factor, is daarbij van groot belang en maakt daarom deel uit van het cultuurbeleid. Nauwe samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen, vooral ten behoeve van de eigen ontwikkeling en de internationale verbreding van de kennis van de Nederlandse taal en letterkunde is van groot belang. Het Nederlands dient een van de erkende omgangstalen in de Europese Unie te blijven. Binnen Nederland kan de Friese taal rekenen op actieve ondersteuning.

Vrije ruimte voor cultuur in de wereld

Cultuur is een wereldaangelegenheid. De enorme verscheidenheid van religies, talen, culturen is een teken van creativiteit. Mensen moeten zich in hun geloof, hun taak, hun cultuur vrij kunnen uiten en ontplooien. Waar zich op wereldschaal bedreigingen voordoen van deze uitingen, moet op gelijk niveau worden opgetreden.

De belangrijkste veroorzakers van onderdrukking op deze terreinen zijn totalitaire regimes en de uniformerende werking van de commercie. Regeringen kunnen daar wat tegenover stellen. Wanneer in de ontwikkelingssamenwerking de nadruk ligt op autonome maatschappijontwikkelingen, kunnen lokale gemeenschappen hun eigen wegen kiezen. Respect voor de rechten van de mens garandeert een vrije ruimte voor mensen om zich te uiten en te verenigen. In het kader van de Verenigde Naties ligt hier een speciale verantwoordelijkheid voor de Organisatie voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (UNESCO).

Met het oog daarop is een belangrijke opdracht voor de komende jaren het toewerken naar een wereldwijde morele orde, onder andere door intensieve dialoog tussen de wereldgodsdiensten en tussen de internationale politieke stromingen. Een universele morele orde, waarin respect voor de menselijke waardigheid centraal staat, zal het werk van de internationale gemeenschap diepgang geven, betrouwbaarheid en rechtvaardigheid. Dat kan het morele en culturele fundament worden onder het bouwwerk van de internationale rechtsorde.

ARTIKELLEN

artikel 69

Het CDA streeft naar een samenleving, waarin burgers zich inzetten voor ondermeer onderwijs, media, emancipatie, gezondheidszorg, milieu en mensenrechten. Instellingen en organisaties die vanuit hun levens-, mens- en wereldbeschouwing voor de overdracht en beleving van normen en waarden zorgen, moeten bescherming genieten tegen bureaucratische en commerciële overheersing. De overheid schept voorwaarden voor een pluriform aanbod van voorzieningen.

artikel 70

Met het oog op het maatschappelijk draagvlak in de samenleving voor solidariteit en rentmeesterschap beschermt en ondersteunt de overheid waar nodig het maatschappelijk initiatief. Waar daarbij sprake is van basisvoorzieningen, staat de overheid borg voor voldoende toegankelijkheid voor de burger.

artikel 71

In het kader van maatschappelijk initiatief verdient het vrijwilligerswerk bijzondere waardering en krachtige ondersteuning. Bij haar beleid kiest de overheid die instrumenten die burgers en hun maatschappelijke organisaties aanmoedigen om zich rekenschap te geven van gevolgen van hun beslissingen voor zichzelf, de medemensen en hun instellingen. Een rechtvaardige samenleving kan niet zonder burgers en instellingen die zich verantwoordelijk voelen voor de gevolgen van hun daden en zich willen inzetten voor elkaar.

Het CDA hecht gelijke waarde aan betaalde en onbetaalde arbeid.

artikel 72

Het CDA acht huwelijk en gezin van bijzondere betekenis.

Andere samenlevingsvormen, waarin de betrokkenen duurzaam de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden, hebben aanspraak op publieke erkenning van hun lotsverbondenheid door middel van een wettelijke registratiemogelijkheid, waaraan met het huwelijk vergelijkbare rechten en plichten zijn gekoppeld.

De overheid erkent en respecteert de voortdurende zorg en verantwoordelijkheid van ouders of verzorgers voor het kind en van levenspartners voor elkaar. De positie van de alleenstaande in de samenleving wordt erkend.

artikel 73

Het gezinserkennend overheidsbeleid mag geen afbreuk doen aan het emancipatiebeleid, noch omgekeerd. Mannen en vrouwen dienen gelijke kansen te krijgen, opdat beiden verantwoordelijkheid kunnen dragen voor gezin en maatschappij. Zolang een groep of persoon niet verzekerd is van daadwerkelijke gelijkwaardigheid zal het CDA onafgebroken ijveren voor het bereiken daarvan. De positie van mensen, die de opvoeding/verzorging van kinderen op zich nemen of op zich hebben genomen, verdient op tal van beleidsterreinen extra aandacht. Teneinde een combinatie van betaald en onbetaald werk mogelijk te maken, zijn ruime voorzieningen nodig op het terrein van kinderopvang, ouderschaps- en calamiteitenverlof, kinderbijslag en faciliteiten voor het op latere leeftijd opnieuw verrichten betaalde arbeid en/of van deeltijdarbeid.

De overheid vraagt de sociale partners om het belang van het gezinsleven mee te we-

gen bij het sluiten van collectieve arbeids-overeenkomsten.

artikel 74

In het beleid honoreert de overheid de wederzijdse verantwoordelijkheid van partners en hun mogelijke kinderen. Voorzieningen in de sfeer van het onderwijs, de huisvesting, de zorg, de arbeidsmarkt (winkelsluitingstijden, de zondagsrust) en de sociale zekerheid moeten de verantwoordelijkheid van gezinnen ondersteunen en daarop aansluiten.

artikel 75

De overheid erkent en beschermt de zondag als bijzondere rustdag.

artikel 76

Onderwijs en vorming richten zich op persoonlijke ontplooiing. Dit impliceert toerusten tot vakbekwaamheid en tot het dragen van verantwoordelijkheid ten behoeve van dienst aan medemens en samenleving. Hierbij dienen ouders en andere betrokkenen reële mogelijkheden te hebben om de inhoud van de kennisoverdracht en toerusting van leerlingen te bepalen. Een ieder dient gelijke kans op ontplooiingsmogelijkheden te krijgen, waarbij belemmerende factoren dienen te worden weggenomen. De overheid ziet erop toe dat scholen aandacht besteden aan de geestelijke vorming van leerlingen en hen in aanraking brengen met belangrijke godsdienstige en culturele stromingen. Richtsnoer bij de situering van voorzieningen is de verscheidenheid naar richting waarbij de positie van het bijzonder onderwijs naar identiteit gewaarborgd blijft.

De financiële gelijkstelling tussen het openbaar en bijzonder onderwijs dient onverkort gehandhaafd te blijven.

artikel 77

Nederland ontwikkelt zich tot een multiculturele samenleving. Respect voor de democratische en culturele rechten van burgers ongeacht afkomst, geloof of huidskleur is daarbij essentiële inzet. Het is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van burgers, maatschappelijke organisaties en de overheid om aan de multiculturele samenleving gestalte te geven en onverdraagzaamheid uit te bannen.

artikel 78

Culturele minderheden moeten zich zowel in eigen kring als in relatie tot de hen omringende maatschappij kunnen ontplooiën. Marginalisering moet met kracht worden tegengegaan in het belang van de gehele samenleving. Hun representatieve organisaties dienen door de overheid te worden erkend. Het gaat het CDA om de eerbiediging van religieuze en culturele drijfveren. Vreemdelingenhaat dient met kracht bestreden te worden.

artikel 79

De beoogde emancipatie van culturele minderheden moet ertoe leiden dat zij, met behoud van eigen identiteit, integreren in de samenleving.

artikel 80

Instellingen van culturele groepen moeten zich aan de voor allen geldende kwaliteitseisen en rechtsregels houden. Ook de godsdienstvrijheid vindt haar grondslag en beperking in de persoonlijke waardigheid van de mens.

artikel 81

Vormen van vrijwillige of beroepsmatige maatschappelijke dienstverlening als

jeugdopvang, ouderenzorg, gevangenen-zorg, opvang asielzoekers en dergelijke die uitgaan van kerken of andere levensbeschouwelijke instellingen, moeten gelijk behandeld worden als niet-levensbeschouwelijke initiatieven.

artikel 82

De kunst, zowel professionele als amateuristische, in zijn vele verschijningsvormen is van wezenlijk belang voor de samenleving. De overheid schept voorwaarden om een pluriform en regionaal gespreid kunstaanbod te verzekeren.

artikel 83

In het mediabeleid wordt de ruimte gewaarborgd voor de doorwerking van levens- en wereldbeschouwing. Tevens wordt gewaakt tegen vergaande commercialisering.

artikel 84

In samenwerking met de Vlaamse regering garandeert de regering de ontplooiingsmogelijkheden van de Nederlandse taal en letterkunde.

Het Nederlands dient een van de erkende omgangstalen in de Europese Unie te blijven. Een binnen de landsgrenzen gevarieerde cultuur is ook voor het Europese beleid van belang. Het Fries wordt als taal actief ondersteund.

artikel 85

Het Nederlandse cultuurbeleid moet erop gericht zijn ruimte voor identiteit, ook in een tijd van Europeanisering en internationalisering, te garanderen. Instandhouding van het nationale culturele erfgoed, als identiteitsbepalende factor, is daarbij van groot belang en maakt daarom deel uit van het cultuurbeleid.

artikel 86

In de Europese Unie moet bescherming van de geestelijke vrijheid, van het maatschappelijk initiatief en pluriformiteit richtsnoer zijn van het cultuurbeleid. Daarmee wordt voorkomen dat de Unie uitgroeit tot een eenzijdige economische belangengemeenschap, waarin de markt en rendementsoverwegingen de cultuur gaan overheersen.

IV DE MISSIE VAN DE POLITIEK

De oversteek naar het volgende millennium zal gekenmerkt worden door grote uitdagingen. Wie zich daarvan rekenschap geeft, weet dat politiek belangrijk is. Gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap zijn voor het CDA de bakens bij die oversteek.

Nederland moet zijn democratisch erfgoed overdragen aan de volgende generaties. Dat vraagt een betrouwbare overheid en duidelijke politiek. De technologie brengt zegeningen, maar ook macht. In een samenleving, waarin de meningen over ethische vragen ver uiteenlopen, moet die macht ten dienste staan van menselijke waardigheid en integriteit. Zorg wordt gevraagd voor een grondige hervorming van de economie, opdat zij concurrentiekracht combineert met meer werk en milieuhervorming. En opdat zij het fundament legt voor investeringen in technologie en infrastructuur, tegenover het voortzeulen van overheidstekorten, te hoge collectieve lasten en consumptieve uitgaven. Groeiende verschillen in opvattingen, afkomst en huidskleur zijn een realiteit. Allen die in Nederland wonen en werken verdienen een eigen veilig en herkenbaar tehuis. Voor pluriforme overdracht van normen en waarden moet ruimte worden geschapen, dwars tegen vervreemding, oppervlakkigheid en commercialisering in.

Deze uitdagingen hebben een sterke Europese dimensie. Europa staat voor de opgave de eigen staatkundige inrichting vorm te geven naar de eisen van gerechtigheid. De inbreng van de Europese kiezer moet zwaarder tellen dan de dominantie van grote mogendheden. Europa moet een volwaardige plaats inruimen voor die volken, die buiten hun wil meer dan veertig jaar van haar eenheid zijn uitgesloten. Europa heeft de taak haar burgers te beschermen tegenover de niet zelden internationaal georganiseerde criminaliteit. Zij heeft de opdracht de economische samenhang van alle delen, zowel binnen de Europese Unie als daarbuiten, te versterken tegen de tendens van marginalisering, verpaupering en uit elkaar groeien in. Economische groei mag niet leiden tot onomkeerbare belasting van het milieu, maar dient juist tot herstel ervan en tot het waarmaken van solidariteit. De Europese eenheid groeit dankzij de eenheid in fundamentele waarden, waarvan levensbeschouwelijke, taalkundige en culturele verscheidenheid juist een kenmerk is.

De wijze waarop aan de Europese eenheid vorm gegeven bepaalt de rol van Europa in de wereldgemeenschap. Deze staat ten dienste van een internationale rechtsorde die berust op democratische bestuursvormen, regelgeving en rechtsbescherming. Centraal daarin staat de opbouw van effectieve mogelijkheden van vredeshandhaving tegenover nieuwe grootschalige conflicten en schendingen van mensenrechten. De internationale economische orde is er niet alleen voor de rijken. De armere gedeeltes van de wereldbevolking moeten daar een duidelijk belang en een volwaardige positie in krijgen. En er moet een wereldwijd, afdwingbaar kader tot stand worden gebracht ter bescherming van de integriteit van de schepping. Dat is het beste wapen tegen landen die milieubehoud verwaarlozen en zo acties en maatregelen van anderen ontkrachten.

De wereld zal een groeiende onderlinge afhankelijkheid kennen van volken. Daarin is een dialoog tussen wereldgodsdiensten en levensbeschouwingen over de morele orde en over de uitgangspunten van de beschaving die de wereldorde zullen tekenen onmisbaar.

Deze uitdagingen vragen principiële keuzen, die ten diepste teruggaan tot de menselijke persoon, haar waardigheid, haar roeping en haar omgang met de schepping. Deze uitdagingen vragen meer dan pragmatisme. Uitgangspunten van gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap zijn de bakens bij de oversteek naar het volgende millennium. Niemand hoeft die weg alleen af te leggen. Het CDA staat voor de overtuiging dat er naast de mens en de overheid een levende ruimte is. Samen zijn mensen machtig om grote uitdagingen aan te gaan; dichtbij huis en wereldwijd. De verantwoordelijke samenleving vraagt de inbreng van personen, maatschappelijke verbanden en de overheid.

Verantwoordelijke politiek staat voor de opdracht de volwaardige deelname van ieder in Nederland mogelijk te maken, een democratisch Europa tot stand te brengen dat zich laat leiden door rechtvaardigheid en solidariteit, rechtvaardige structuren aan te brengen in de wereldsamenleving en de schepping te laten overleven. Daarvoor zijn offers noodzakelijk die verder reiken dan de gebruikelijke verkiezingstermijn en verder dan de directe belangen van de kiezer. Voor die offers heeft de politiek de steun van de burger nodig. Die burger heeft aan het eind van de twintigste eeuw ongedroomde kansen in handen gekregen en een ongekende macht. Deze kan ten goede worden aangewend. Maar voor het eerst is de mens ook in staat de schepping tot chaos terug te brengen.

Met die ongedroomde kansen en die ongekende macht is verantwoordelijke omgang noodzakelijk. Dat mogelijk maken is de missie van de politiek in de komende jaren. Dat vraagt principiële stellingname, het mandaat van de kiezer en een politiek die daarop aanspreekbaar is. Wie zich serieus rekenschap geeft van de missie van de politiek, wie de grote uitdagingen van de komende jaren wil aangaan, wie een antwoord wil geven op de oproep van het Evangelie, die weet dat politiek belangrijk is. Er is behoefte aan hernieuwd maatschappelijk en politiek elan. Dit Program van Uitgangspunten wil daarvoor een bijdrage leveren. Het is een begin, dat is gemaakt in het vertrouwen dat er telkens mensen zijn die de uitdaging niet uit de weg.